

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 132 (17081)

2005 чылдың
ноябрь 24,
четверг

Номерни парлагаче
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 19.00
Садар өртээ – 3 рубль.

Тыва Республиканың Чазаанда

ЧЕДИР КЫЛЫР АЖЫЛ ХӨЙ

Кыш бодунуң бүрүн эргезинче кирген. Ону эки ажып эртери кышка канчаар белеткенгенинден улуу-биле хамааржыр. ТР-ниң Чазааның ээлчеглиг хуралына Чеди-Хөл кожуунда кышка белеткелдин дугайында чугаалашкан.

Тыва Республиканың Чазааның октябрь 26-да айтышкынын езугаар Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксы суурунда амьдыралчы чугула объектилерниң кышка белеткелиниң хыналдазын чоруткан. Октябрь 28-ке чедир кышка белеткелдин байдалы 88 хуу болган. Айыттыг хуусаага чедир чурталга бажыңнарының үштүң ийизи кышка белен. Ынчангаш Чазак хуралына Чеди-Хөл кожуунуң чагыргазының, ТР-ниң Чуртталга болгаш коммунал ажыл-агый агентилелиниң бо талазы-биле ажылын четпес деп көргөн.

Кышка үе-хуусаазында белеткенип алырының дугайында ТР-ниң Чазаа «Хову-Аксының ЧЭТ-и» күрүне-унитарлыг бүдүрүлгениң объектилериниң одалга сезонунга белеткелиниң талазы-биле 2005 чылдың апрель 29-та доктаалды хүлээп алган турган. Ооң күсүлдениң дугайында июнь, август айларда Чазак хуралдарына көргөн. Чазак бо талазы-биле ажылды чорудуп турза-даа, Чеди-Хөл кожуунуң бодунга, ооң чагыргазына кышка белеткел дугайында коллегияларга чагыс-даа чугаалашпаан. Объектилерниң кайы хире белеткелдиниң дугайында тускай паспорттар-даа тургустунмаан.

ТР-ниң Чазааның хамааты камгалалды болгаш онза байдалдарны болдурбазын, ону чайладырын хандыра материал-техниктиг, аш-чем, эм-таң курлавырларын тургузар дугайында доктаалы күсүсеттинмейн турар.

Бистиң корр.

ЧАЙГЫ ДЫШТАНЫЛГАНЫ ТҮҢНЭЭН

Тыва Республиканың Чазааның ээлчеглиг хуралына уругларның чайгы дыштанылганын 2005 чылда канчаар организаастап чорутканын түңнөп чугаалашкан.

Бо чайын чайгы дыштанылганың бүгү-ле хевирлеринге 38745 уруг хаара туттунган. Ол эрткен чылга бодаарга, 12 хуу хөй. 851 инвалид болгаш кадыы кошкак уруглар санатор-курорт черлеринге кадыын экижиткен.

Бүгү-россияның «Орленок», «Океан» уруглар төптөрүнге 140 уруг дыштанган, эрткен чылга деңээрге, 60 уруг көвей болганы ол.

Уругларның дыштанылганына чарыгдалдар 9,6 хуу өскөн. Ынчалзажок хоорай кыдыында лагерлерниң материалдыг баазанын экижидери чугула. Шагдала туттунган корпусар эргижирээн, санитар-гигиена негелделерге дүүшпейн турар.

Хыналдалар үезинде профэвилелдер каттыжышкынынарының комитеттеринге хамааржыр лагерлер чедир долдуртумааны илерээн. Ол ышкаш иштики херектер органнарында учетта турар уругларга тускайлаттыг доктаамал лагер ажыдар дугайында айтырыг ажык болуп артпышаан.

Бистиң корр.

Ынчангаш Чеди-Хөлге одалга, суг хандырылганын доктаамал хыналдага алыр, кышка белеткелди доктаамал организаастаар ажыл кошкак болган.

Коммунал ачы-дуза чедирлгези дээш чурттакчы чоннуң октябрь 1-ге чедир өрөзи 387 муң рубль, организацияларның – 6656 муң рубль. Коммунал ачы-дуза чедирлгези дээш тарифтер бар-даа болза, аңаа хамаарышпас экспертизаны чорутпаан.

Чуртталга бажыңнарына амаа 58 эжики, 30 соңганы кылып ужурлуг. Чуртталга фондузун кышка чедир белеткелээниниң кол чылдагааны – капитал септелгени оожум чорутканы, акша-хөрөңгиниң чедишпези.

Хову-Аксының болгаш суурларның социал объектилериниң кышка колдуу белеткелтинген.

Чеди-Хөл кожуун чагыргазына, кожуунуң «Водоканал», чуртталга-коммунал ажыл-агый болгаш «Хову-Аксының ЧЭТ-и» бүдүрүлгелериниң удуртукчуларына амьдырал хандырылга объектилеринге айыылдыг байдалды катаптавазын, кышка удур ам-даа немелде хемчеглерни чорударын сүмелээн. Херекчилер-биле керээлерни тургузары, техниктиг ажылдакчыларның билиглерин хынаары база оларны өөредери, тудуг болгаш дериг-херекселдин негелде езугаар курлавырларын тургузуп алыры чугула деп хуралга көргөн.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында

ЧУГУЛА АЙТЫРЫГЛАРНЫ САЙГАРГАН

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының чедиги сессиязының үшкү хуралы дүүн, ноябрь 23-те, болуп эрткен. Аңаа бежен ажыг айтырыгны чугаалашкан.

«Тыва Республиканың Конституциязының 98 чүүлүнге өскерилгелер кирир дугайында» Тыва Республиканың конституция хоойлузунуң дугайында айтырыгны чугаалашкан, бирги номчулгада хүлээп алган.

«2005 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин

дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында» Тыва Республиканың хоойлу төлөвилелиниң дугайында айтырыгны депутаттар чугаалашкан, хоойлуну хүлээп алыр дугайында доктаалды бадылаан. Ук Хоойлуда республиканың массалыг информация

чепсектерин болгаш ном үндүрер черни акша-көпөөк-биле деткирин айтыркан, ооң түнү тодаргайлаан.

«2006 чылда Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдениң прогнозунуң дугайында» Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаалының төлөвилелиниң дугайында, «2006 чылда Тыва Республиканың республика бюджетиниң дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлөвилелиниң дугайында айтырыгларны сессия кезээки хуралында чугаалашкан.

Бистиң корр.

2006 чылдың бирги чартык чылында «Шын» солунга чагыдылга уламчылап турар. ЧАГЫДЫП АЛЫРЫНЧЕ ДАЛАЖЫҢАР!

Чүстүг сизген сый-ла баспас
Чүгүрүктү мунуксаар мен.
Чүл-бүрү медээлерлиг

Чүгле «Шынны» номчуксаар мен.
«Шынның» шынчы сөстөрүндө
Шүптү шынны билип аар мен.

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хуу чагыдыкчыларга – 279 рубль 78 көпөөк.
Пенсионерлерге (чингелделиг) – 249 рубль 78 көпөөк.
Бүдүрүлгелерге, организацияларга – 354 рубль 96 көпөөк.

Тус чер бот-башкарылганында

Дугар-оол ХЕРТЕК,
Бай-Тайга кожуун чагыргазының
даргазы:

«АМ-ДАА ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГ ХӨЙ»

«Россия Федерациязының тус чер бот-башкарылганын организаастаарының ниити принциптериниң дугайында» №131 Федералдыг хоойлуну күсүдир белеткел ажылдарын чорудар комиссия кожуунда ажылдап турар, ооң составында суму даргалары-биле кады 20 ажыг киж кирип турар. Ол эвээш эвес ажылды кылып чоруткан. Бистиң ажылывыска ТР-ниң Чазак Аппарадының Тус чер бот-башкарылга органнары-биле харылзаа тудар болгаш девискээр хөгжүлдениң эргелели, ТР-ниң Чазак Даргазының Күрүне эрге-хоойлу эргелели боттуг дузаны чедирип турар. Уставтарның болгаш нормативтиг эрге-хоойлу актыларын кылырының чижек-төлөвилелдерин чорудуп берген. Ол ышкаш семинарларга доктаамал өөредип, хүн бүрү дузаны чедирип турар.

(Материалды 2-ги арындан номчуңар).

«АМ-ДАА ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГ ХӨЙ»

Бай-Тайга кожуунун Уставын кылыр талазы-биле улуг ажылды чоруткан, ону каш удаа сайгарып, немелделерни болгаш казылдарларны кирип тургаш, дооскан. Кожуунун Төлээлекчилер хуралына ону бүгү талалыг чугаалажып көргөш, бадылаан. Кызылга даңзылаашкынны эрткен. Сумуларның шуптузунун уставтарын ажылдап кылыры, сайгарылгазы доозулган, Төлээлекчилер хуралдарында бадылаан. Федералдыг хоойлуга дүүштүр кожуунун сумуларының хүлээп алыр уjurлуг нормативти эрге-хоойлу актыларын ажылдап кылгаш, сайгарылгазын кылгаш, сумуларның Төлээлекчилер хуралдарында бадылаан. Кожуунун Уставын, элээн каш нормативти эрге-хоойлу актыларын, Төлээлекчилер хуралдарының доктаалдарын «Бай-Тайга» солунунга парлап үндүргөн. Ам-даа эвээш эвес эрге-хоойлу актыларын солуннарга парлаар, чурттакчы чонга таныштырар уjurлуг бис, ону чоокку үеде доозары көрдүнгөн.

Кожуунун 2006 чылда үш деңгелдиг бюджетинин төлөвилелин кылыры — чаа чүүл болуп турар, ону кончук хынамчалыг, бодамчалыг, шын санаашкыннарны кылыр дээш улуг ажылды кылгаш, коллегия хуралында сайгарып көргөш, үш чергелиг бюджет төлөвилелин хүлээп алыр дугайында доктаалды хүлээп алган. Ону кожуунун Төлээлекчилер хуралында кириген,

депутаттар чугаалажып көргөш, боттарының саналдарын, сүмелерин кириер, оларны шийтирилээн соонда бюджетти бадылаар.

Сумуларның 2006 чылда үш деңгелдиг бюджеттеринин төлөвилелдерин кылырын шуптузу дооскан. Кандыг үндүрүлгелерни хамаатыларга онаарын, акшакөпөөк орулгазын кайыын, канчап кирип алырын, ооң хемчээлдерин ында тодаргайлаан. Үш деңгелдиг бюджет төлөвилелин тургузуп келирге, кайы суму кайы хире орулганы кирип алыры тодарап келген. Тээли сумузуңун хөй орулганы кирип алыр аргалы илерээн, чүге дээрге ооң девискээрлеринде бүдүрүлгелер, организациялар хөй болуп турар. Эң-не эвээш орулгалы Ээр-Хавак суму чагыргазы болган. Сумуларның үш деңгелдиг бюджеттеринде ам-даа чедир кылыр болгаш шийтирилээр уjurлуг айтырыглар бар, оларны чыл төнчүзүңге чедир кылыр уjurлуг бис.

Өнчүнү кымга дамчыдып бээринин дугайында ажылды чоруткан. Культура албан черлерин, көдээде библиотекаларның салбырларын сумулар чагыргаларында дамчыдып берген. Өөредилге, кадык камгалал албан черлери хоойлу езугаар кожуун бюджетинде хевээр арткан.

Чаа тургустунган муниципалдыг тургузулганы кызыгаарларын тодараткаш, оларга дамчыдып бээр дугайында доктаалдарны хүлээп алган. Көдээ ажыл-

агыйның ажылгач черлеринин, арга-арыгларның, онза хайгааралдыг черлеринин кадастрлыг өртөөн Красноярскинин кадастр төвү ажылдап кылгаш, биске дамчыдып берген. Ынчангаш 2006 чылдан эгелеп Федералдыг хоойлуда айтыканын езугаар чер үндүрүүн кадастрлыг өртектөрбиле санаар.

2006 чылда чаа тургустунган муниципалдыг тургузулганың социал экономиказын хөгжүдериңин айтырыы база бир кол черни ээлеп турар болгай, ыңдыг болганда мону шийтирилээринче сагышты салып турар бис.

№131 Федералдыг хоойлуну күүседир дээш белеткел ажылдарын чорудуп турар үевисте чамдык айтырыглар талазы-биле эки-ле билдинмес чүүлдер-даа үңгүлөп кээр-дир. Тудуг талазы-биле билдинмес чүүлдер бар, ону шийтирилээр алыр дээш ажылды чорудуп тур бис.

Тыва Республиканың муниципалдыг тургузулганың төлээлекчилеринин октябрь айда болуп эрткен организаствыг съездинге Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак чугаазына №131 Федералдыг хоойлуну күүседирбиле белеткел ажылдарын дүрген, кончук хынамчалыг чорудар сорулгалары салган болгай. Оларны күүседир дээш бистиң кожуун болгаш суму чагыргалары шудургу ажылдап, бо чылдың төнчүзүңге чедир кылыр уjurлуг ажылдарны шуптузун доозар хемчеглерни ап турар.

НАЙЫРАЛЧЫ УЖУРАЖЫЛГА

Дүүн Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак хүндүлүг аалчы Саха (Якутия) Республиканың культура сайтыды, П.Ойунский аттыг академиктиг театрың уран чүүл удуртукчу Андрей Борисовту хүлээп ап, найыралчы ужуражылганы кылган. Тывага П.Ойунский аттыг театрың гастрольдары бедик деңгел эртип, хөй чоннуң сонуургалын болдуруп, артистерге улуг өөрүшкүнү шаңнаанын А.С.Борисов демдеглээн. В.Көк-оол аттыг театрың артистери-биле арга-дуржулга солчуп, хөйүнү бот-

боттарыңдан өөренир аргалыг болганын уран чүүл удуртукчу онзалап айыткан. Моон соңгаар кады ажылдажылганың сорулга, планнары тургустунган. В.Көк-оол аттыг театр Саха Республикаже харыы гастрольдарны организаствар, Андрей Борисов биле Алексей Ооржак кайызы-даа бот-боттарының театрларыңа арга-дуржулга солчуп, ук коллективтер-биле шиш тургузар күзелин илереткен. Чиңгис-Хаан дугайында уран-чечен кинону тырттырарыңа тыва артистер киржир, демниг ажылдарың дугурушкан.

Мындыг ужуражылгалар болгаш кады ажылдажылгалар ийи акы-дунмалышкы чоннуң харылзаазын улам бызыктырып, чоокшулаштырар дээрзи чугаажок.

«Тыва көрүкчү бисти улам хей-аът кириди» деп, Андрей Саввич түңнээн.

Ш.Д. Ооржак аалчыларга кады ажылдажылга дээш өөрүп четтиргенин илеретпишаан, моон соңгаар-даа мурнунда улуг сорулгаларны боттандырырыңа чедишкениңерлиг болуруңа ак орукту күзээн.

Бистиң корр.

Пенсия фондузунда

ШИЛИЛГЕНИ КЫЛЫРЫ — ХАМААТЫНЫҢ ЭРГЕЗИ

Россия Федерациязының Хоойлузун езугаар бо чылдың сентябрь 1-ге чедир Россияның Пенсия фондузу хамаатыларның 2004 чылда хуузунда агар санының тускай кезээниң дугайында көргүскен чагаа-дыңнадыгларны чоруткан. Бистиң Республиканың 96858 хамаатылары ол чагаа-дыңнадыгларны алган.

Ында 2004 чылда күш-ажыл пенсиязының мөөңөп чыыр болгаш камгаладылгалыг кезектеринче кирген дадывырының медээлерин база 2003 чылда кирген дадывырының арыг орулгазын, камгаладылгалыг кижилерниң башкарыкчы компания болгаш күрүнени эвес пенсия фондуларынче бижээн билдиришкенин езугаар пенсия чылдазының медээлерин көргүскен.

— Камгаладылгалыг кижичагаа-дыңнадыглар албаан болза...

— Почта дүрүмнерин езугаар алыр болза, чагаа-дыңнадыглар почтага бир ай шыгжаттынып чыдар уjurлуг. Ооң соонда, ол чагаа-дыңнадыгларны ээзинге база катап чедирер. Чагаа-дыңнадыглар хамааты кижиниң адреси өскерилгенде, шериг херээ эр-тирип турар үеде база кижичок аларган таварылгада, ээзинге четпейн барып болур. Оон аңгыда, ажыл берикчизи бодунда ажылдап турар хамааты дээш Пенсия фондузунче дадывыр шилчидип тургаш, адреси шын эвес көргүзүп каан болза, ол чагаа-дыңнадыглар четпейн барып болур. Ээзи тывылбайн барган таварылгада, ыңнадыглар Россияның Пенсия фондузунче катап эглип келир. Бо чылдың төнчүзүңге чедир күш-ажыл пенсиязының мөөңөп чыыр кезээн албас, чүгле камгаладылгалыг кезээн алыр ажылдап турар хамаатылар чагаа-дыңнадыгларны база алыр. Амгы үеде немелде чагаа-дыңнадыгларны республиканың камгаладылгалыг 19660 хамаатылары алган.

Чагаа-дыңнадыгларда көргүстүнген медээлер-биле чөпшээрешпес болза, ону алгаш, чурттап турар чериниң аайы-биле пенсия эргелелиңге барып сайгарып алыр. Бир эвес пенсионер кижичерткен чылын ажылдап турган болза, пенсиязын эде санадыры-биле билдиришкени биживээн болза, чагаа-дыңнадыгыны ап алгаш, пенсиязын эде санадып ап болур.

— Күш-ажыл пенсиязының мөөңөп чыыр кезээ чүүден тургустунары?

— Федералдыг хоойлу езугаар күш-ажыл пенсиязы үш кезектен тургустунган болур: баазалыг, камгаладылгалыг болгаш мөөңөп чыыр. Мөөңөп чыыр кезек ажыл берикчизиниң камгаладылгалыг кижичагаа-дыңнадыгларга тускай көрдүнгөн тариф езугаар Россияның Пенсия фондузунче шилчидип турган дадывырыңдан тургустунар. Ооң хемчээли шалың акшазының хемчээлинден дорт хамааржыр болгаш шалың акшазының шилчидилгезинден кирген камгаладылга дадывырыңдан хамааржыр.

Ажыл берикчизинден кирген камгаладылга дадывырлары камгаладылгалыг кижиниң агар санының тускай кезээне көрдүнгөн болур. Кирген саң-хөө инвестиция орулгазын алыры-биле өзүп, хөөп чыдар болгаш алызы барып, пенсия хемчээлиңиң улгадырыңа дөгүм болур.

Камгаладылгалыг кижичүш-ажыл пенсиязының мөөңөп чыыр кезээн Россияның Пенсия фондузун дамчыштыр тургузуп ап болур. Бо таварылгада чыылган пенсия саң-хөөзүн конкурстка тиңлээн башкарыкчы компаниялар база күрүнениң башкарыкчы компаниязы — Внешэкономбанк акша кириштирилгезин чорудар.

— Пенсияның чыылган саң-хөөзүн канчаар тургузуп ап болуру?

— 2004 чылдан эгелеп камгаладылгалыг хамаатылар күш-ажыл пенсиязының мөөңөп чыыр кезээн албан пенсия камгаладылгалының ажил-албанын чорудуп турар күрүнени эвес пенсия фондуларын тургузуп ап болур эргелиг апарган.

Күш кирген хоойлужудулга езугаар камгаладылгалыг хамааты бодунуң пенсиязының чыылдазын чорудары-биле дараазында эргелерлиг болур.

1. Башкарыкчы компанияны

шилип алыр. 2. Россияның пенсия фондузундан күрүнени эвес пенсия фондузун шилчип ап болур.

3. Күрүнени эвес пенсия фондузундан Россияның Пенсия фондузунче шилчип болур.

4. Күрүнени эвес пенсия фондузундан күрүнени эвес өске пенсия фондузунче шилчип ап болур.

5. Камгаладылгалыг хамааты чок аларган таварылгада, чыылган пенсия саң-хөөзүн чоок кижилеринге бээр.

Чыылган пенсия саң-хөөзү камгаладылгалыг кижиниң агар санынга шыгжаттынар, ыңчалза-даа ук өнчүнү ээзи Россия Федерациязы болур, бир эвес күш-ажыл пенсиязының мөөңөп чыыр кезээн Россия Федерациязының Пенсия фондузундан тургускан болза, а бир эвес мөөңөп чыыр кезекти күрүнени эвес пенсия фондузундан тургускан болза, ыңчан күрүнени эвес пенсия фондузу өнчүнү ээзи болур.

Камгаладылгалыг кижичагаа-дыңнадыгларды 31-ге чедир бодунуң пенсиязының мөөңөп чыыр кезээн тургузары-биле башкарыкчы компанияже азы күрүнени эвес пенсия фондузунче билдиришкени бижип болур. Күрүнени эвес пенсия фондузунче билдиришкени бижирде, эң кол чүүл — камгаладылгалыг кижичагаа-дыңнадыгларга тускай көрдүнгөн тариф езугаар Россияның Пенсия фондузунче шилчидип турган дадывырыңдан тургустунар. Ооң хемчээли шалың акшазының хемчээлинден дорт хамааржыр болгаш шалың акшазының шилчидилгезинден кирген камгаладылга дадывырыңдан хамааржыр.

— Бодунуң чыып алган акшазын ылап-ла алыр мен деп бүүзүрүп болу бе?

— Хоойлужудулга езугаар күрүнеге даандырып кааны (Россия Федерациязының Саң-хөө яамызы, Саң-хөө рыногунуң федералдыг албаны — контрольдаар кол органнар болур) бо ажылдар пенсия чыылдаларының саң-хөөзүн тургузарыңа контрольду шыңгырадыр болгаш башкарып боттандырат. Оон аңгыда, хоойлужудулга езугаар чээли организацияларыңа шыңгыы негелделери тургускан. Чүге дизе, башкарыкчы компаниялар болгаш күрүнени эвес пенсия фондулары камгаладылгалыг хамаатыларга пенсия чыылдаларының саң-хөөзүн чорудар операцияларны боттандырыры-биле агар санны ажыдар уjurлуг.

Камгаладылгалыг хамааты бодунуң күш-ажыл пенсиязының мөөңөп чыыр кезээниң пенсия чылдазының саң-хөөзүн каяа шыгжадып, кандыг башкарыкчы компанияны азы күрүнени эвес пенсия фондуларын шилип алыры бодундан хамааржыр, хамааты кижиниң бодунуң хамааты эргези болур.

Светлана МОНГУШ белеткээн.

Чылдар болгаш кижилер

ЧОНУНГА БАРААН БОЛУП ЧОРААН

Тыва Республиканың көскү партия, совет ажылдакчызы Шулуу Даваевич Куулар бистиң аравыска чораан болза, бо чылдың ноябрь 25-те 75 харлаар турган ийик. Ол бичизинден тура-ла эрзи, эскеринчели, онзагай аажы-чаңы-биле үежилеринден ылгалдыг турган. Школага ол өөренимээн-даа болза, үжүк-бижикке боду өөренип алган. Бичи Куулар 14 харлыг тургаш, Тывага шинчилел ажылы кылып келген экспедицияга ажылдап кирген.

1948-49 чылдарда Чөөн-Хемчиктин Чыраа-Бажыңга чаа колхоз тургустунарга ооң ажылынга идекпейлиг киржип, мурнакчы комсомолчуларның санынга кирген. Ооң билиг-мергежилерин бедин барымдаалааш, колхозтун санакчызынга депшиткен. 1950-1953 чылдарда ол шериг албаны эрттиргеш келгеш, СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунун секретарының дуздалакчызынга, оон «Хорум-Даг» колхозтун партия организациязының секретарыңа ажылдаан.

СЭКП Чөөн-Хемчик райкомун Ш.Д. Кууларның организациячы

чоруун, бурунгаар көрүштүүн барымдаалааш, Шеминиң «Большевик» колхозтун даргазынга сүмелээн. Аңаа ажылдап турган чылдарында ол ук ажыл-агыйны Тываның орулгалыг колхозтарының бирээзи кылдыр хөгжүткен. Чонну уран чүүлге хаара туткан, боду ырлаар, шүлүктөр бижир чораан.

1965 чылда Ш.Д. Куулар СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунун бирги секретарыңа депшиттирген. Ол ажылдап турган чылдарында районнуң улус ажыл-агыйының адыр бүрүзүн хөгжүдөр дээш улуг ажыл-херекти кылган, ыңчангаш Чөөн-Хемчик республиканың мурнакчы ажылдыгларының одуруунга кирген.

Кызыл хоорай күүскомунуң даргазынга ажылдап турар чылдарында Шулуу Даваевич бодунуң организациячы талантызын, ажыл-херекти билдиги башкарып билерин хөйгө көргүскен. Ынчан хоорайга хөй чуртталга бажыңнары болгаш өске-даа улуг уjurдузалыг объектилер туттунган, хоорайның чаагайжыдылганы экижээн. Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң херектер

эргелекчизинге ажылдап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үңгеш, анаа олурбаан, амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир республиканың Күш-культура болгаш спорт яамызының аппаратынга ажылдап, тыва хүреш федерациязының даргазы турган. Тыва хүрешти бурунгаар сайзырадыр херекке биче эвес үлүүн кириген.

Шулуу Даваевич СЭКП Тыва обкомунуң кежигүнүңге, Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң депутатыңа хөй удаа сонгуттуруп чораан. Ооң үре-түннелдиг күш-ажылын Чазак бедиг-биле үнелээш, Октябрь революциязы, Күш-ажылдың Кызыл Тук орденнери болгаш хөй санныг медальдар-биле шаңнаан. Ол Кызыл хоорайның хүндүлүг хамаатызы болуп турар.

Шулуу Даваевичиниң үежилери, хөй чылдарда кады ажылдап чораан эш-өөрлери, бистер, ооң кайгамчыктыг ажыл-ишчизин, чонунуң херээнге бүгү сагыш-сеткилинден бердингенин сактып, чугаалажып чоруур бис.

Аваа МОНГУШ, күш-ажылдың хоочуну.

Моолду чарлаанының хүнүнге

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГА- ХӨГЖҮЛДЕГЕ ИДИГНИ БЭЭР

Конституциясын езугаар – Моол демократтыг чурт. Күрүнениң дээди органы – 76 кежигүчнүг Күрүнениң Улуг Хуралы (парламент), ону 4 чыл хуусаада бугу чон соңгуур. Президент күрүнениң баштыңы, чоннуң чаңгыс эп-сеткилиниң илередикчизи. Моолдуң Президентизин 4 чыл хуусаада чон соңгуур. Моолдуң Президентизи Намбарын Энхбаяр. Парламент Чазак даргазын баштадыр Чазакты тургузар.

Моолдуң найысылалы Улан-Батор хоорай, ында бир млн. ажыг кижичурттап турар. Моолдуң административтиг девискээринде найысылалдан аңгыда 21 аймак бар.

Моолдуң экономиказы хөй адырлыг, ооң кол адыры көдээ ажыл-агыйдан аңгыда даг руда, чиик үлетпүр хөгжүп турар. Эрткен чылын даг рудазының бүдүрүлгези иштики продукцияның ниити бүдүрүлгезинин 27 хуузун, чурттан үндүр саткан продукцияның 60 хуузун берген. Малдың ниити саны 29 млн. баш хире.

Сөөлгү чылдарда чурттуң экономиказы чаңгыс деңгелде доктаап, бедик темпиге хөгжүп эгелзэн, 2004 чылда чурттуң экономиказының өзүлдези 10,6 хуу болган. Моолдуң Чазаа чуртту компьютерже шилчидериниң программанын чедишкенин боттандырып турар. Амгы үеде найысылалдың 53 муң чурттакчызы хуузунда компьютерлиг, ол программаны көдээде база боттандырып эгелзэн, көдээниң 10 ажыг муң чурттакчызы компьютерни амыдыралында ажыглап турар.

Чурттуң айыыл чок чоруун камгалаар, экономиказының туруштуг хөгжүлдезин хандыраары-биле таарымчалыг байдалды тургузар дээш Моолдуң Чазаа хөй чылдарда даштыкы политиканы идепкейлиг чорудуп келген. Моолдуң даштыкы политиказының кол угланышыкыннарын улам ыңай сайзырадыры-биле сөөлгү чылдарда улуг ажылдар кылдынган. Моол делегейинин 140 ажыг чуртубиле дипломаттыг харылзаалыг, делегейинин 50 хире чазактар аразының организацияларының кежигүнү, делегейинин хөй талаалыг 180 керээзинге, дугуржулга-

зынга каттышкан.

Чаңчыл болган бот-боттарын билчир, найыралчы кады ажылдажылганың моол-россия харылзаалары улам быжыгып, чедишкенин хөгжүп турар. 1993 чылдың январь 20-де хүлээп алдынган Моол биле Россия Федерациязының эп-найыралчы харылзааларның база кады ажылдажылганың дугайында

ралдың бүгү талаларын, ооң иштинде Россия Федерациязының Моол-биле кызыгаарлажып турар областарын, республикаларын, крайларын хаара туткан. Ооң бир кол чижээ—Кызыл хоорайда Моолдуң Чиңгине консул черин 2001 чылда ажытканы болур. Аңаа Тыва, Алтай, Хакасия республикалар, Алтай край хамааржыр.

Тыва Республика Моолдуң дөрт аймаа-биле кызыгаарлажып турар. Бистиң харылзааларыыс төөгү, национал чаңчылдар талазы-биле ханы дөстүг. РФ-тин Тыва Республиканың Чазаа-биле Моолдуң Завхан, Увс, Ховд, Баян-Ульгий, Хувсгул, Архангай аймактарының чагыргаларының аразында садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культурлуг харылзаалар база кады ажылдажылга дугайында дугуржулгаларга атты салган. 2003 чылдан эгелеп Моолдуң Улангомда Тыва Республиканың төлээ чери ажылдап турар.

Тыва Республиканың Чазаа ийи чурттуң аразында кады

ниң үнү» деп маргылдааны эрттирип турар. Бо чылын «Улангомнун хүнүн» Кызылга эрттирген. Кады ажылдаар чамдык компанияларны тургускан. Амгы үеде россия-моол кады ажылдаар «Улангом—Саянэкспо» бүдүрүлгези Улангом хоорайда «Саян-экспо» деп садыг төвүн ажыдып турар. Аңаа кады ажылдаары-биле Россияның сайгарлыкчыларын чалап турар.

Алтай край-биле Моолдуң садыг харылзаазы калбарып турар. Садыг-саарылгазы 2000 чылбиле деңгезге, эрткен чылын 10,3 катап өскөн. 1998 чылда Улан-Батор хоорайда «Мон-Алтай-трейд» деп моол-россияның кады ажылдаар бүдүрүлгези тургустунган, ол далганны, мал чемин, тудуг материалдарын, чоннуң калбаа-биле хереглээр барааннарын доктаамал Моолче чедирип турар. Моолдуң Ховд, Ульгий хоорайларында эт болбаазы-

Керээ—ийи чурттуң баазалыг документизи болур. 2000 чылдың ноябрь 14-те Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин Моолга чорааш, ат салганы Улан-Батор Декларациязының ужур-дузазы канчаар-даа аажок улуг. Садыг-экономиктиг база эртем-техниктиг кады ажылдажылга талазы-биле моол-россия чазактар аразының комиссиязы үре-түннелдиг ажылдап турар.

Кады ажылдажылга амыды-

ажылдажылганы хөгжүдеринче улуг кичээнгейни салып турар. Сөөлгү чылдарда Хандагайтыда, Цагаан-Тологойда, Шара-Суурда чаа каайлы черлерин туткан. Эрзин, Хандагайты суурларда садыг төптөрүн ажыглалда кириген, ында моол сайгарлыкчылар ажылдап турар.

«Моолдарның байлаа — тоолчургу чугаалары» деп номну тыва дылче очулдурга, парлап үндүрген. Моол ырлар күүседикчилеринин аразында «Алдын элезин-

радыр кады ажылдаар ийи бүдүрүлгө ажылдап турар. Керээ езугаар Алтай крайдан барааннарны «Алейскзернопродукт» ажык акционер нитилели, «Мон-СИБ», «Рубцовский мельник», «Поликорн», «Алтайның хлеви» кызыгаарлаттынган харысалгалыг нитилелдери чедирип турар. Моолдуң барыын аймактарын кывар-чаар материалдар-биле хандыраарының айтырыы чидиг болуп артпышаан, ынчангаш хуу сайгарлыкчыларның дузазы-биле хөй эвес хемчээлдиг кывар-чаар материалдарны чедирип турар.

Алтай крайның дээди өөредилге черлеринде 70 хире моол студентилер өөренип турар. Хакасияның күрүне университети, «МаВР» Агроүлетпүр компаниязы кызыгаарлаттынган харысалгалыг нитилел болгаш өске-даа организациялар сөөлгү чылдарда моол өнүктери-биле эп-найыралдыг харылзааларны калбарып турар. Алтай Республиканың тускай эртемниглери Ховд, Баян-Ульгий аймактарында ажылдап турар. Моолдуң турис-

тери чылдың-на Алтай крайга кээп дыштаныры чаңчыл болу берген.

Амгы үеде Таштант—Баян-Ульгий-Ховд таварыштыр тудар автомобиль оруун тудар төлөвилеге Алтай, Тыва республикалар болгаш Россияның өске-даа девискээрлеринин сонуггалы улуг болуп турар.

Тыва Республиканың Чазаа дөрт бараан сөөртүп кирери-биле холбашкан транспорт инфраструктуразын хөгжүдеринче уланган ажылды чорудуп турарын демдеглээр херек. Ооң иштинден эң-не кол чүүл болза, Кызылдың чаа аэропорт комплекзинге Моолдуң Улан-Батор, Ховд, Улиастай, Улангом хоорайларже самолеттар ухар делегей чергелиг секторну ажыдар айтырыгны шитпирлээри болур. Ол ышкаш «Хандагайты-Бороо», «Цагаан-Тологой-Суурь» каайлы пунктуларын россия-моол кызыгаарын таварты чурттар аразында пассажирлер болгаш чүүк транспортну аргыштырар эрттирилгө бээр автомобиль пунктуларының даңзызынга кириер айтырыгны шитпирлээри чугула болуп турар.

Моолдуң Чазаа чурттуң регионалдыг (девискээр) хөгжүлдезинин программанын боттандыраарынче улуг кичээнгейни салып турар. Ол программаның кол утказы—регионнуң курлавыр бүрүзүн тыпкаш, чурттуң сайзыралына, чоннуң амыдыралын экижидеринге ажыглаары болур. Моолдуң барыын девискээри делгем болгаш ооң бойдус курлавырлары байлак. Ынчангаш маңаа хамаарыштыр кады шитпирлээр, кады ажылдаар улуг сорулгалар туруп турар.

Регион деңгелинге бистиң кады ажылдажылгавыстың кол угланышыкы болза, садыг-экономиктиг, эртем-техниктиг, культура, энергетика, экология, инфраструктура болгаш өске-даа адырларга кады ажылдажылганы калбартыры болур. Ол ышкаш каттышкан турисчи маршруттарны тургузары, бойдустан айыылхалавы, организастыг кем-херек үүлгедишкенин-биле демиселди бир демниг чорудары, кызыгаар кавызының кады ажылдажылгазын хөгжүдери болгаш өске-даа тодаргай хемчеглерни ап чорудары болуп турар.

Чойжинжавын СУМААХУУ, Моолдуң Кызыл хоорайда Чиңгине консулу.

(Чуруктарны «Улан-Батор» деп сеткүүден чара парлаан).

Эрткен пятницада В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга Тываның күрүне шаңналының лауреады, чогаалчы, драматург, Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутады Чылгычы Ондарның 50 харлаанынга тураскааткан «Чуртталгамның 50 шинчизи» деп кежээ болуп эрткен. Аңаа чогаалчының үш номунун («Галстуктуг адыг», «Сөөлгү өртээл», «50 мгновений жизни») презентациязы болган. Республиканың К.Чуковский аттыг уруглар библиотеказының ажилдакчызы Раиса Санчай номнарны таныштырып, ооң допчу утказы-биле көрүкчүлери таныштырган.

БЕЖЕНТИ АРТТЫҢ БЕДИИ

Чылгычы Чимит-Доржуевич күш-ажылчы базымын Москваның Шукин аттыг театр училищезин дооскаш, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга артист болуп эгелзэн. Чоорту ол депшип, хөй чылдарның дургузунда культура сайыды болуп ажилдааш, чоннуң идегел, бүзүрелин чаалап ап, Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутадынга сонгутканын шупту эки билир бис. Албан ажылы-биле чергелештир Ч.Ч.Д.Ондар чогаал ажылын кылып, демир-үжүүн холдан салбайн келген. Ажыл-иш, амыдырал-биле холбашкан солун ужураалдарын ол бодунуң чогаалдарына чырыдып, таныш-көрүш, эш-өөр, чаңгыс черчурттугларына улуг кичезингел болгаш ынакшыл-биле бижип турар. Ылаңгыя оюн-баштак кыска хемчээлдиг проза чогаалдары номчукчуларның сонугалын болдуруп турар. Бистиң «Шын» солунуң литературлу арыннарын база чогаалчы каастагып, элзэн чечен чугааларын парлатканын номчукчулар сактып ор боор. Чоокта чаа улусчу театрлар көрүлдезиниң соонда болган парлаг конференциязынга бистин корреспондентивис Чылгычы Чимит-Доржуевичтен «Шынга» бээр чогаалдарыңар бар бе дээрзин сонугурап айтырарга, кыска хемчээлдиг чечен чугаалары бар деп харыылаан, ону бээрин аазаан. Ынчангаш оларны удавас номчукчуларывыс номчуй бээр боор.

Байырлыг кежээде юбиляр чыылган чонунга өөрүшкүзүн илеретпишаан, шүлүк бижип алгаш, ону эде-хере тыртып, «хоюглап» бээр кижидилеп, чок-бар шүлүкчүлериң дөгезинге чедип, «бараалгап» турганың дугайында оюн-баштак шүлүүн номчуп берген. «Шынга» база парлаттынган ол шүлүктү номчаан улус сактып кээр боор. Чыылганнар демниг адыш каскашкыннары-биле уткуду. Кежээ дургу Чылгычы Чимит-Доржуевич черле көрүкчүлериңе чалгаараар чай бербез, бирде амыдыралдан солун төөгүнү, бирде бир солун сактыышкынны азы анекдотту чугаалай кааптып, көрүкчүлериң каттыртып кежээлзени солун.

Байыр чедиришкениң чылыг-чымчак сөстери-даа ол кежээ арбыны-биле чаңгыланган. ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Александр Брокерт: «Театр дүрүмү-биле чугаалаар болза, бо кежээ театрда езулуг аншлаг-дыр. Чаңгыс-даа хос олут чок. Даштын билет чок арткан кижилер мырыңай эмгежок. Мындыг байырлал болурунуг барымдаазы-даа улуг – бистиң Тываның сурагылы кижилериң бирээзи РФ-тиң КД-ниң депутады Чылгычы Чимит-Доржуевич Ондар бөгүн 50 харлап турар. Силерге байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер, Чылгычы Чимит-Доржуевич! Сөөлгү уеде мен Чылгычы Чимит-Доржуевич-биле Москвага (эрге-чагырганың коридорунга) ажил-агый аайы-биле бо-ла дужар-дыр бис. Ол Тыва дээш бүгү сагыш-сеткилинден бердиниң ажилдал чоруур күрүне ажилдакчызы, хүндүткелдик политик. Бо байырлыг кежээде ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың доктаалы-биле силерге «Тыва Республиканың уран чүүлүнүң алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты тывысканының документизин тыпсырын чөпшээрер. Чогум хүндүлүг демдектиң бодун Ш.Д.Ооржак келгеш боду тыпсыр (бөгүн ол Москвада сургакчылаашкында). Тываның культурулу амыдыралының сайзыралыңа силерниң киригир үлүг-хууңар улуг, ам Тываның экономиказының хөгжүлдезинге база оон-даа артык үлүүңерни кириштирер силер дээрзинге бүзүрээр бис – дээш, А.Брокерт байыр чедирип, хүндүлүг аттың документизин, суй белзэн сунду.

ТР-ниң Чазаның Аппарадының удуртукчузунун хүлээлгезин күүседип турар Оюмаа Лопсан-Сереновна Сербе база байыр чедиргеш, малчын арат кижиниң огу Күрүне Думазының депутадынга чедир депшип ажилдал чоруурунга чоргааралын илередип, белзэн сөңнеди.

ТР-ниң культура болгаш национал политика сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Байыровна Самдан байыр чедиргеш, Ч.Ч.Д.Ондарның культура сайыды тургаш, культура одагаларының материал-техниктиг баазазын экижидер дээш дыка хөй чаа-чаа эгелзешкенини кылганын онзалап демдегеп, ол ажил-херектер ам-даа уламчылап турарын чугаалаан. Р.Паулс, Полад Бюль-Бюль огу, А.С.Борисов дээш ышкаш культура сайыттары-биле бижыг харылзаалыг ажилдап, бөдүүн артистен драматург чедир чогаалдыкчы бедиктерни чедип ап, Күрүне шаңналының эдилекчизи болганын чону чоргаарланып чоруурун, ооң чогаалдарын, шиелерин чон улуг сонугурап биле номчуп, көрүп турарын айыткаш, «Аңнаарыңа ынак болгай силер, ынчангаш майгың садып алзын дээш бистиң ямы 15 муң рублди берип тур. Оон аңгыда тыва аас чогаалының чаа номун база» — деп чугаалады.

Саха (Якутия) Республиканың П.Ойунский аттыг академиктиг театрының уран чүүл удуртукчузу, С(Я)Р-ниң культура сайыды Андрей Борисов: «Кайгамчык бедик утка-шынарлыг, солун байырлалга киржир аас-кежиктиг болган улус-тур бис. «Чуртталгамның 50 шинчизи» деп ады безин онза. Чыылган чонунуң хөйү! Аншла! Мындыг чараш театрга чон долу кылдыр чыылбайн канчаар, ол хире театрыг улус-тур силер, тывалар. Кудумчуга кылаштап чоруурумга кижилер шуут ховар, шупту мында чыгып келген болгаш ындыг ыйнаан (каттырар). «Семнадцать мгновений весны» деп уран-чечен фильм болуп турда ындыг ийик чоп, хоорай, суурларның кудумчулары ээнзирей бээр – дээш ол аажок каттырды. – Мындыг хөй талагы талантылыг кижиниң чуртталгазында кайгамчык үелер хөй болбайн канчаар. Эң баштай-ла ооң адын дораан сактып алган мен, дыка солун аттыг кижиде. А бир катап-ла репетиция үезинде кара чаштыг, аныяк эр келгеш, аажок шыңгыы «Министринер кымыл?» деп айтырган. Мен девидей хона бергеш, «мен мен» дидим. Сактырымга, ол кайгай берген ышкаш болган чүве, мен та канчап барган халып турган үем чүве, кээргеничим аттыг болчук ирги бе?! (каттырар). Оон бээр-ле чонувустун төөгүзү, ук-салгалы, келир үези дизе-ле, чүнү-даа арттырбас чугаалажыр апарган бис. А Байкал кыдыыңа түрк дылдыг, тюрк уктуг чоннар чыгылы ол деп дыңнадырымга, Москвадан чедип келген чаңгыс улуг күрүне ажилдакчызы Чылгычы Ондар болду. Хүндүткелдик өңүүвүске «чажыт» алмаз-биле каастаан боону белекке берип тур бис. А бо мээң-биле кады сценаже үнүп келген өөм ишти Степанида Борисова хөгжүмнүг байыр чедирер – деп, ол чугаазын доосту. Бодунуң дылыңа шөйүп ырлар йөрээл ырызы-ла хевирлиг ыры-биле ыраажы артист байыр чедирди.

Москвадан аалчы, Шукин аттыг дээди театр уран чүүлүнүң училищезиниң төлээзи, башкы Татьяна Макулова: — Бир дугаар мындыг онзагай юбилейге киржип тур мен. Юбиляр боду ийи холунда барба долу белектерлиг сценаже үнүп келирге, магалыг-дыр. (Ч.Ч.Д.Ондар типографияга чаа парлаан барба долу номнарын көрүкчүлери белек кылдыр сунган. Авт. С.Б.) Мындыг сургуулдарлыг чоранымга чоргаарланыр-дыр мен. Дүүн Галина Мунзуктуң огу менден «силерниң эң-не бедик кандыг адыңар барыл?» деп айтырды. Мээң эң-не бедик хүндүлүг адымны «Башкы» дээр! Ол «башкы» деп сөстү 30 чыл бурунгаар бир дугаарында бо Тывадан келген студентилеримден дыңнаан мен. Тыва деп чер бар деп бичи, беш харлыымда, душ бооп-даа бол, бурган авыра-лында билип алыр аргалыг болган мен. Бажыңывыска ынчан маркалар эмге-

жок, оларны чыып турган бис. Бир үш-булуңчук маркада «Республика Тыва» деп каан. Ачамдан ол чүү дээни ол дээрзин айтырарымга: «Ырак-даа бол, кайгамчык чараш Тыва деп күрүне бар, ол кайгамчык оран» деп, ол харыылаан. Анаа эвес ону эскерип, айтырып, билип алганым чадавас. Ам оон бээр 60 чыл эрткенде кайгамчык Тывада чедип келген, бо кайгамчык театрда, өөреникчилерим аразында байырлалда киржип турарым бо-дур – дээрге, зал динмитти-биле адыш часкап хүлээп алды. – Шукинчилер кайда-даа бар, хөй бис, бистерни чүү-даа чара албас – дээш, башкы өөреникчилери Алексей Ооржак, Галина Мунзук, Александр Салчак, Александр Шоюн, Чылгычы Ондар, Виктор Наксыл, Елизавета Монгуш, Александр Ондар оларны дөгезин кускаптааш, юбилярга суй белзэн сунду. Чылгычы Ондар башкызыңа илеткеди: «Бо бээр кээримниң мурунда Шукин аттыг театр академиязының директору-биле ужураштым. Ам бир бөлүктү – студияны белекке өөрөдүп бээриниң айтырыын чугаалажырымга, Тываже чангаш келгеш, менээ чедип келиңер, ол айтырыгны шийт-пирлеп кааптар бис дээш. Ынчап кээрге, бо чайын база бир тыва бөлүк чеде бээр боор, башкы».

Монгуш Борохович Кенин-Лопсан башкывыс Ч.Ч.Д.Ондарга тураскааткан ханы утка-шынарлыг, чараш сонетти номчуп, байыр чедирерге, залга органнар туруп кээп, адыш часкап турду. Оон аңгыда чогаалчы А.А.Даржай «хензир-даа бол, билдингир ат-сурагылы эр кижиниң артында көзүлбес-даа бол, угаанныг, чараш херээжен – ооң кадайы бар, ынчангаш бо чараш чечектерни силерниң өөңер ишти Саяна Сүрүновнага тутсурун чөпшээрер» — дээш, куспак долу чечектерин эмчиге сөңнеди. Александр Александрович кайгамчык чылыг сөстери чугаалааш: «Мен-даа сайыттап, депутаттап чордум, ол эрге-дужаалдарга кижиде кээш кежээ оорар эвес. Бис чогаалчылар болганы-выста демир-үжүүвүс доктааш кынмас ужурулуг. Силерниң хөй-ле талаларыңарны маңаа чугаалады, ынчалза-даа бир дугаарында чогаалчы силер, Тываның Чогаалчылар эвилелиниң даргазы силер. 730 хүннер болгаш дүннер иштинде караңгының дүннү херечи кылгаш, театрда бодарааш, ону чарба-биле тоттургаш, кударанчыг ынакшылдыг шынаазыңа уярааш, кайгамчык чараш чечектерни өстүргеш — чечен-мерген шиелерни чонунга сөңнеп чор сен — дээрге, адыш каскашкыннары база катап үр-ле чаңгыланды.

Республиканың культура талазы-биле аңгы-аңгы адырларының удуртукчулары корпоративтиг байыр чедирешиңи дээш, шупту хары угда сценаже үнүп келгеш байыр чедирип, куспакташкаш, юбилярга алдын хол шагын сөңнеди.

«Бо кежээ эмин эрттир хөй белек-селек ап туруп бердим, эпчок-даа чүве-дир. Мында залда оор чогаалчыларым, өгбелерим бар олар-биле үлежир мен. Яңзы-бүрү школаларым бар оларга база бо кежээ алган белектеримден чедиштирер мен – деп, Чылгычы Чимит-Доржуевич чонунуң берген белек-селзэн өөрүшкү-биле хүлээп ап тура, эпчоксуна аарак чугаалады.

Байырлыг кежээ кайгамчык солун концерт-биле доозулду. А «Шын» солун-биле чогаалчының харылзаазы ам-даа уламчылаар, чогаалдарын номчукчулар манап турар дээрзин база катап сагындырып кааш, хөйге катчып, чогаалчының демир-үжүү ылгын болзун деп күзеп каалы.

Светлана БАЛЧЫР,
«Шынның» корр.

ЧУРУКТАРДА: байырлыг кежээге байыр чедирешишкениң **Василий БАЛЧИЙ-ООЛ** тыртырган.

МАЛЧЫН ДӨЗҮ ЧИДЕ БЕРБЕС

Көдээниң хөөннери

Эссе

Сагыш-сеткилим хайныгыш-кынынын хартыгазы кайыын ужуп келири ол чүве ийик, бодум безин билбедим. Эрткен чайын теле-дамчыдылга көрүп ордум. «Тыва чүүден эгелээнил?» деп дамчыдылганың киржикчи чугаазын эгеледи-ле. Шынап-ла, төрөөн Тывавыстың чүүден эгелээнин бо кижичугаалаары ол-дур дээш, тын-дыш чок манап олуруптум. «Тыва чурту хамнарның алганындан, хамнардан эгелээн» — деп, аныяк кижичыныча дээрге, кайгай бердим. Теле-көрүкчүлерге ойнай-сылдай, бир чүве чугаалаары ол деп бодадым. «Улуг-Хемниң оң талазында көвүрүг аксынга он беш өг тиггёр. Аңаа хамнар алганы үзүлбес. Келген чонга бараан болур...» — деп чорда, телевизорну өжүрүптүм.

Анчыг бодалдан уйгу безин чиде бээр чорду. Ол чүгле мээң ындыг дыңнадыгны багай хүлээп алганым болдур эвеспе. Харында болза, Наадым болуп турган черге чеде бергеш, ам-на орталанып, миллион-миллион акша-биле хамнар өг тиггёр деп барган байларны утуп, чардыга бердим. Аъттар чарыжы көрдүм. Чүгүрүктүң маңын көргөш, чашкы шаам сагыжымга кире дүшкөн, чыраа, саяк, челер аъттарның чарыжына мага ханып, харында даа дыжым ханып, шылап, турупканым ында калды.

Кожуун бүрүзүнүң өглериндаа бакыладым. Бир кожуундан келген өгнү шагдаа ажилдакчылары кадарып, чалатпаан аалчыларны ынаар чагатпас-даа болду. Кижичирбес аал-оран база турар чүве-дир аа деп, дораан бодадым.

Хана баарынга, хойнуң кургадып каан сарыг өдээниң кырынга төк кээп дүшкөн мен. Авам мени назынының кызыл-тыйба үезинде тыртыг орта быжыглангаш, бурган чүдээни бужартатпас, арыг сөөктүг төлүм болзун деп, денгерлерден дилег кылып, кижичирбес чаяап каан.

«Ой, эжен-не бо! Мээң төрөөн өөм бо-дур!» — деп, амгы шаг ышкыш садыгларда бараан-сараандан колдады кылган өглерден ылгалдыг оран-савага келгеш, чугааланы кааптым.

Адакылар, дээвирлерин хой

дүгүн чаа савааштааш, өйүп тургаш, салган тыва кидистер. Базырыглар, кожаңнарын сарлык кудуруундан эжип тургаш кылган. Ширтектерни аккыр кидисти чүңбиле сырааш, эжиктерин чээпбиле минчи каан. Өг-бүлеге шору дузалакчы апарып, кержээ келирге тыртып чорраан өреге мырыңай ол олчаан. Эжик-дүндүк, аптара-сава дугайын чугаалааш чор боор, ады-сураа алгаан бай-тайгажыларның кылган эдин аан.

«Бо-даа мөөрейниң бирги черинде өг-дур» — дээримге, чанымга кады чорааным ыт-дааш чок, чүгле бажын согаш кылды. Бай-Тайга кожуундан келген өг дег кылдыр дерзэн өске өгнү көрбедим. Өглер мөөрейниң түннелин-даа дыңнаваан мен, магадааным, чалы шаамны сагыжымның одун кыпсып, кайгаткан оран-сава бирги черни алган боор.

Адак соонда өскөн-төрөөн Өвүр чары Дус-Даамдан келген төлээлер — Торгалыгга көдээ ажил-агый каттыжышкынының малчыннары Ирина Дагба биле Анатолий Доңгактың өөнге доктаап, эзкештиң, эгин артап кирдим. Кымчы-биле кагарга үзүлбес, хойнуң хоюг сүдү-биле сүттээн тыва шайны-даа иштим, деспи сыңмас ужаны-даа кестим. Өгнүң херээжен ээзи Ирина Доржуевна өг даштында келген улусту шайдан аас деп көрүңер деп чалап турду. Даштын бир хойну өзеп, ишти-хырнын быжырып, шайны-даа үзүк чок хайындырып турар улус болду. Шак доктаадып алган, ыңча шакка чедир келген чон шайлаар кылдыр дугуржуп, планнап алган малчыннар болду. Ынча хөй аалчы кээрге, дүвүренчин-даа кончуг. Доорадан көргөн кижичи ону эскерип олурар. Өгнүң ээлери төрөл-дөргүлүнүң уруг-дарынын эвилелдеп, кирген чонун шайладыр дээш балдыр сыкпас ажилдаан турлар. Өвүр Торгалыгның унунда одар эдерип көжүп чоруур болгаш, үнген-кирген чонун оода бир катап-даа болза өөнге шайладыр күзөлдиг улус чүве-дир.

Анатолий Биче-оолович Доңгак (төрөлдери Биче-Анто дээр турган) угундан-на малчын кижичи. Ооң кырган-ачазы Севекпит Кыргыс ийи-чаңгыс суурга келгеш,

дөө-ле улуг кода-хоорайда келген кылдыр бодап, аалынче далажып, чүгле дын быжыында турар ашак чүве. Ынчан «Торгалыг» колхозтуң (сөөлүнде совхоз апарган) тевезин Чалаатыга хөй чыл иштинде малдал келген. Улус ооң адын-даа адавап, Дүктүг-Тевези деп, чаак салдыг боорга, шолалаар. Билип кээримде-ле, даады-ла ала-ала аъттар колдаан чылгылыг. Оларның аразында кандыг-даа чоруктуу бар. Көндөй ховузунга салган чүгүрүктөрниң башкылыгына маңап келир мончарлыг ала ады-даа бар. Челер аъттар аразына Севекпит даайымның ады база черле мурнундан ыравап.

Анатолий Биче-ооловичиниң адазы калгыже чедир совхозтуң бода малын-даа ажаап чораан. Школа доосту бээрин четтикпейн манап олурар малчын. Улуг огу Биче-Антозу келирге-ле: ашак «дыштаны бердим» деп олурар.

Кандыг-даа берге келзе, чон чаңчылын салбас. Биче-оол Кыргысович Севекпит малчын адынга чаштынып, саап ижер инээн, мунар адын, өзеп чир шээр малын хемчээлден өрү тудуп олурар. Биче-Антону көөрүмге, кедергей-даа кашпагай аът мунупкаш, мал соондан буруладыр тутсуп турар чүве.

Ирина Доржуевна Дагбаның ада-иезин мырыңай чажымдан тура таныыр мен. Үргүлчү кады кожа чурттап чордувус. Иринаның ачазын чону Кара-Дагба дээр. Шоланы чон бактааш-даа эвес, эки кижиче эргеленип, ындыг атты тыпсып бээрлер. Улуг улус адын чык кылдыр адавап, аныяктар Кара-Ашак дигилээр. Дагба Доржунуң аалының ишти Уйнукай Сундуйовна хөй уругларның иези, бүгү назынында Торгалыгның мурнакчы малчыннары бооп чордулар.

Ынчан комсомол солунунга ажилдап тургаш, Өвүрге чеде берген мен. Мурнакчы сакманчы Ирина Дагбаның ады районга алгып турган. Ооң ажааган хураганының санын билип ап, сөөлүнде медээ кылдыр берген мен. Ооң соонда радио, телевидение, өске-даа солуннар Өвүр-биле телефоннажып, Иринаның адын адап шаанга киргеннер.

Үнген-кирген чонунга чедишсин дээш, үнеринче далажы бер-

дим. Шимениң чаңгыс дашказын хаваамга чык кылдыр эрин үс-тургеш, олут хостап үнүптүм. Анатолий биле Ирина аалчыларынга аяк тудуп, чай чок чыдып калдылар.

Наадымның байырлыг ажыдышының мурнакчыларны Тыва Республиканың Чазаандан шаңнал-макталга адап эгелээн. Шынын сөглээрге, сөөлгү үеде солун-сеткүүл безин эвээш номчуур болу берген мен. Амыдыралдан дыка чыдып каап турарымны ол хүн билдим. Шупту-ла чүве сандараан деп бодап чордум. Херек кырында мырыңай чөгөңчиг база эвес-тир. Тываның малчыннарының аразына күш-ажыл мөөрейи катап чоруп эгелээн. Беш чылдың түннелин үндүргөн Наадым чүве-дир. Беш чыл иштинде чүс баш хойдан чүс баш хураган ап келген малчыннар бар. Олар Өвүрнүң Торгалыгга күрүне кооперативиниң малчыннары Ирина Дагба биле Анатолий Доңгак болганнар. Беш чылдың мурнакчыларынга «УАЗ» деп чиик машина шаңналга берген. Өгнүң эрээзи Анатолий Биче-оолович ТР-ниң Чазаанга, Көдээ ажил-агый яамызынга четтиргенин илередип, моон-даа сонгаар ажилдаарына улуг идиглиг чорук-тур деп чугаалады. Шынап-ла, Тываның көдээ ажил-агыйи каяа-даа мынчаар чоруп турар чүве болза, тыва чоннуң доллары — мал-маган чоннуң амыдыралына улуг дөгүмче болуру чугаажок. Торгалыгга күрүне кооперативин удуртуп турар Алексей Кууларның кирип чоруур үлүгү бодум хуумда улуу-биле үнедим.

Бо чайын Наадымга чүгүрүк аъттар чарыжын шуптузун көрүп, мага хандым. Торгалыгга колхоз тургустунган соонда, авамның арттырып каан чаңгыс адын колхоз алып деп барганын ол орта сактып турдум. Чиңге-Калдар кезек челиштиг-даа болза, мунарга дын быжы-биле чоруур. Колхоз алып деп барган Чиңге-Калдарымны сөөлгү катап мунуп, элээн дериттир мунупканымга хомуудап, хаайын суйбап эргеледип турганымны сактып келдим.

Ол хүн теле-дамчыдылга көрбээн болзумза, Наадым-даа барбас турган боор мен. Тыва чурту

чүүден эгелээнил деп, айтыртынып-даа шаг болдум. Харыым чаңгыс: Тыва чурту чүгүрүктүн чүглүг куш дег маңындан, чыраа, саяктың чымчак сизген сый баспас чоруундан, сүткүр инектин шимезинден, тогду хойнуң кудуруундан...

Мен база бурган чүдээниң мен. Ынчалза-даа эмин эрттир чүдүүр сеткилден оваарнып чор мен. Чоокта чаа мурнуу кожуун чорааш келдим. Баалык санында-ла ыяш-дашта пөс эскиндилери дола берген. Арт-сынын ажып чордум. Атенсири берге үеде безин арт кырында оваага дашты немеп, чемимниң дээжизин салып каар турдум.

Тывалар арт-сын ажарда, албан чүдүлгени күөседир. Аалдан үнерде ак чем ап аар. Артка чажары ол болдур эвеспе. Бир эвес чем чок чораан болза, адының кудуруундан хылган азып каар. Синтетиктиг материалдан кылган пөс эскиндилери он-чээр-би-даа чыл иштинде иривес. Каш чыл эрте бээр. Арт сын кырында хөй боктан кижилер чексинер үе келир. Аржаанга эмнеткеш, албан пөс кескиндизи хевирлиг чүүлдерни азар чораан. Арт-сын кырынга ыяп-ла чем арты чажар турган. Чем боорда, дээжизин чажар.

Улуг-Хемниң шаандагы паром турган черинде ам демир көвүрүг бар. Ооң оң талазынга хамнар алганыр он беш өг тиггёр дээр кижилер боттарының ажилын кылып-ла турзуннар. Ий дадайым! Ынча өгнүң өртээ аар-ла боор. Олар ынаар-ла барзыннар, мен бо-ла келийн. Ак орукту күзеп каайн.

Тывамның чыраа, саяк чоруктуунун, чүгүрүктүн ушкан куш дег маңын моон-даа сонгаар көрүп чоруун. Шимениң каык чок арыг, ийи-бирни аптарга, башка үнүп келир кадыын-даа четтиргей мен. Амгы шагның «технары» эвес-тир. Сувай хойнуң ужазындан сыспа дайнап чоруур хырным-даа хевээр. Чүгле мындыг эртинени бүдүрүп чоруур ишчилерге мөгөөр мен. Ирина Дагба, Анатолий Доңгак ышкаштар Тывада хөй-ле.

Менди-чаагай, малчын чонум!

Эдуард ДОНГАК,
чогаалчы.

КАТАП САЙЗЫРАДЫРЫ ЧУГУЛА

«Сагыш ышкыш чүве болза, Саглы ышкыш хову болза» деп Саглыга барган, барбаан-даа кижилер ынчаар чугааланырын бо-ла эскерер чордум. Мен бодум сагыш ышкыш Саглы огу кижичи мен.

Саглы чуртумдан үнүп, Кызыл хоорайга чурттап эгелээнимден бээр 6 чыл чедип чор. Чуртумдан таварылга болуп көже бербээн мен. Кижичирбес-төрөөн Саглызын каарга, харааданчыг, хомуданчыг чорбадыва. Уругларым, оолдарым шупту Кызылче көжүп, ажил-агый сурап тып ап, турумчуп чурттай бергеннер. Мен бээр Кызылче кээрим оранчок мурнунда кады кырааным-биле Хандагайтыдан Саглы чуртувусче чанып көже бергеш, чурттап турдувус. Хандагайтыга албан ажил кылып чораан кижичи мен. Пенсиялааш, чуртче чанганывыс ол. Кадай-биле сөөлгү чылдары-

высты төрөөн суурувуска чурттаар дээнивис ол. Саглывыска чурттап турувуста, кады кырааным «бурганнай» берди. Ол орта кады кыраанымны сөөлгү орукче ажы-төлүм, чаңгыс чер-чурттуг чонум-биле черивистиң алдын довураанче дамчыдып, үдөдүм.

Төрөл чон төнер эвес, оларның аразына чааскаан чоруур деп бир бодадым. Ынчалза-даа ажы-төлүм шупту Кызылда болгаш оларның чанынче чорупканым ол. Каш пенсиямны хоорайже шилчидип алгаш, ооң-биле амыдырап, чартык чамды-биле уругларым уругларынга аш-чем, идик-хеп садып берип база Баян-Кол, Эербекке картофель олуртуп, уругларымга эңмек-дөмөк кылдыр дузалажып чор мен.

Ажы-төл-даа аразына чорурга, төрөөн чурт черле утундурбас, сагышка киргеш-ле турар-дыр. Шаанда Саглының «Кызыл тук» совхоз бай-ла чорду.

Республиканың эң шыдалдыг совхозтарының аразына турду. Төрөөн чуртумга сумуга даргалап-даа, колхоз, совхозка бухгалтерлеп, экономистеп үр-ле ажилдап чорааш, пенсияже, хүндүлүг дыштанылгаче үнген мен. Совхозтуң шимчевес хөрөңгизи шыырак-ла чораан чүве. Мал-маганы хөй: сарлык 3 муң, хой-өшкү 40 ажыг муң, Чараш-Дытка тас инектиг алдарлыг ферма турду. Чылгы мал 500 ажыг, теве безин 20 ажыг бар чүве. Малчыннарның чурттаар бажыңнары, чунар-бажыңнар, улуг муңгаш хой кажаалары кыштаг бүрүзүнге турду. Кызыл булуңнар 3 бригадага бар чүве.

Амгы бо рынок харылзааларының үезинде Саглы чуртумда дыка-ла берге байдал тургустунду. Мал-маган колдуунда төнгөн деп чугаалаа частырыг болбас боор. Өшкү, теве, чылгы, тас инектиң когу үзүлгөн. Хой 4 муң хире арт-

кан. Сарлык мал чаңгыс коданда 40 ажыг баш арткан. Кыштагларда малчыннар чурттаар бажыңнар, чунар-бажыңнар, кызыл-булуңнар үптөттинген. Чараш-Дыт фермазы бүрүнү-биле узуткатынган. «Хову турлаа» когу-биле чок. Тараа шөлдери, арык бугалар хоозураан. «Кызыл-Тей» суурнуң чуртталга бажыңнарын Мөңгүн-Тайгаже, Кызыл хоорайның «Спутникче» болгаш өске-даа черлерже сөөртүп саткылаан. Кызыл-Тейниң кудумчулары ында-мында чирлигилеп, оңгайгылап калганы эрткен, дүшкөн чоннуң караанга чаржынчыг, ыядынчыг, чованчыг бооп турарын улус билип турар. Бо бүгү чажыт эвес.

Ырда кирген ыдыктыг чуртум Саглы ынчаалдыр-ла хоозурап артып кады. Борта кымнар буруулугул? Саглының чонунда буруу чок. Ажил-агыйны, сумуну уштап-баштап чораан, хоптак, алыксак-чиксек ол үениң удуртукчу дүжүметтеринде дээрзи черле чөптүг боор. Бот-дугайты

ынчаар сөглээр-дир мен. Ол удуртукчулар рыноктуң берге үезин, эрге-дужаалын ажыглап алгаш, ажил-агыйны сандарадып, мал-маганы төтчөглөп чок кылгаш, боттары байып алгаш, өске черлерже тарап көже бергеннер. Саглы чуртувус көжер эвес, хоозурап артып калган.

Күрүневис Президентизи В.В. Путин чуртувус Россияның көдээ ажил-агыйын эде көөрү-биле кончуг улуг хемчеглерни ап тур. 2006 чылда көдээ ажил-агыйга кончуг улуг, бүгү талалыг чизени чорудар деп турары бурунгаар көрүштүг улуг сорулга-дыр деп билип турар мен. Көрүп чоруурумга, чүгле Саглы сандараан эвес, республикавыстың өске-даа колхоз, совхозтары ындыг байдалга таварышкан деп чон чугаалаар чорду. Көдээ ажил-агыйны мындыг багай байдалдан ТР-ниң Чазаа уштуп, бир янзы көрүп, катап сайзырадыр боор деп идегээр-дир мен.

Намажаан КУУЛАР.

Кызыл хоорай.

1960 чылдарның эгези. Шуйнуң кадыкшылга школазы үндезилеттингенден бээр каш чыл болуп, элээн сайзырай берген турган. Шуй суурдан каш-ла километр черде турар бо школаны ол үениң удурткучлары кончук оварымчалыг бодап тургаш, дыка таарымчалыг черде тудуп тургускан деп бодап чоруур мен. Ол Мөңгүн-Тайганың девискээрлеринден баткан шапкын хемнер Барлык биле Ак-Хемниң белдиринде турар. Барлык талазындан баткан кара сугнуң унун дургаар ол үеде кызыл-кат, инек-караа кедергей үнер турган. Долгандыр арга-арыгдан бүткен бичии сууржугаштың школазынга Бай-Тайгадан, Барыын-Хемчиктен база Мөңгүн-Тайгадан чоруткан кадыгы кошкак школачыларны чедиги класска чедир өөредип турган. Чайгы дыштанылга келирге, кожууннардан келген уруглар шупту чанып чоргулай баар, а суурнуң ажы-төлү каттап, мөөгүлөп, сугга эштип, кежээлерде бөмбүктөп, лаптулап, орайга чедир-ле ойнаар бис.

Ынчан сес-тос харлыг бичии оолдарның кылыр ажылы колдуунда-ла, аргадан кургак будуктаар. Арга иштинин черде чыдар кургак будуктары төнерге, узун хендир-биле бедик ыяштардан шалбадап тургаш, дүжүрүп алыр. Эмин эрттир хөй будук чыып алгаш, чамдыывыс ону чүктээш, черден туруп албастай бээр. Бир киж баарынга туруп алгаш, ийи холдап алгаш, тургуза тыртар турган. Чааскаан будуктаанда, ыяш азы быжыг кат сывының баарынга чыып алырга эки, турарда оон туттунуп туруп кээр. Орук ара дыштанырда оорганда чүктөп алган хөй будууну бедик чоон төжек кырынга азы ушкан ыяш кырынга салып албас болзунза, катап туруп шыдавас сен. Ыяжыңны уур шаң-биле чамдыызын ара каар алаар. Ынчаар чаңгыс удаа эккелген ыяш суугуга чем кылырынга 4-5-даа хүнде чедер боор чүве.

Школа чанынга бичии огород турган. Суурнуң школачылары ээлчеп тургаш ону суггарып — кара суг ырак эвесе-ле болгай, хумуңнап тургаш чамдык ногааларны, чечектерни өстүрүп чайлаар. Балыктаар.

Онзагай-ла булуң! Чүгле кожуунда эвес, а бүгү Тывада онзагай булуңнарның бирээзи бо сууржугашка, сөөлгү үелерде республика солуннарында үнгүлээн «Ырлап чоруур киж» деп материалдың маадыры Адыг-оол акымны ынчан баштайгы удаа көргөн мен.

Ынчаарда он ийи ай эгези. Хар элээн кылыннады чаапкан. Школаның күш-культура башкызы Авыр деп башкы турган. Бичии борбак бажыңныг. Бистер Кадыкшылга даандан улуг-хүнде чунгулаар дээш башкывыстан айтырып чедер берген бис. Борбак бажыңче чоокшулап кел чорувуста-ла, оон чоогунда шериг хептиг, хөм сапыктар кедип алган шилгедек киж ырлап-ырлап («Кажан черле чаңгыс черге, кады чурттаар улус боор бис?»), балдызы-биле доң ыяштарны чара шапкылааш, удур чыйы салып тур. Бисче карак ужу-биле көрүп келгеш: «Кириңер-кириңер, башкылар бажыңында» — дээш, демги-ле ырызының аялгасын ыткыры кончук сыгырып, ыяжын чарып артып кагды.

Дүш чоокшулап, чылың бергенде, хаактап, чунгулаар даа-выска демги-ле ырлап, ыяш чарып турган киживис кидис идиктеринде хаак баглап алган, бистиң аравыста чунгулап чоруп тур. Көрүп турарымга, барып дүжүп, чулуп-даа турар. Ол хирезинде Авыр башкының бадар чери — эң бедиктен кылайтып бадар. Кортпас-даа, азы дедири ындыг амытан чүве ирги бе деп чугаалажып-даа турар бис. Хаактарын тудуп алгаш, адаандан үнерде ыяп-ла бир-ле ырыны дынналыр-дынналбас кылдыр ырлаан азы эриннерин койгун ышкаш, дөрбейтип алгаш, сыгырып үнер.

Конькилээр черге база-ла бо чедип келди. Шупту ыяш хоккейлерлиг бис. Коньки чедишпес. Чамдык улус чадаг маңнажыр,

ээлчеп-даа кедер бис. Бир команданың капитаны Авыр башкы, өскезиниң — Адыг-оол. Ону чамдыкта «башкы» дигир бис. Ойнаары дээрге биске бодаарга, «дайзын». Бисти артында-ла чаңгыс холдап ойнаар.

— Чүге ийи холдап ойнавас силер, башкы? — деп айтырары-выска: — Холум бирээзи уштуна бээр, хоржок киж боор мен — дээрге, коргуп-даа турар бис.

Авыр башкы туруп, шылапкаш, байырлашкаш, чана бээр, а Адыг-оол бистиң-биле орайга дээр дошка хүнээр турган чүве, а кежээ арай боорда калгып чанар.

Ол үеде школаның бичежек электростанциязы турган. Ону калган акым Мижит-оол ажылдадып турган. Суббота санында школага дыштанылга кежээ-лери болгулаар. Электрлиг хөгжүм бар эвес. Ыры башкызы Калдар-оол деп киж турган. Дыка томаанныг, оожум киж. Баянга тыва вальстар, аңгы-аңгы танцылар ойнаар, киж таалап каар, черле дыка чараш ойнаар турду. Ол башкы алыс боду Көп-Сөөк чурттуг ышкаш чүве. А демги ырлаар, сыгырар Адыг-оол акым база-ла оон чанында туруп алган, баянга ойнаан ырларны бо-ла ырлай берген турарын ам-даа утпас мен. Сөөлүнде, ам бодап орарымга, бистиң хоочун тыва артистивистиң ырлап чораан ырлары болган. Черле Адыг-оол акым чүведен чыда кагбас-тыр деп бодаар апарган мен.

Чайын боорга хол бөмбүү ойнаар, лапу ойнаары база хөлчөк. Маңнап турда, дыка-ла кашпагай амытан. Чайгы кежээлерде оон дошпулуур ойнаарын суур чону магадап дыңнаар.

Ырларындын аңгыда эки, аяңныг сыгырары багза талант. Ырның аялгасын эки билбес, ону кая, кажан, кандыг аяңга сыгырарын билбес киж тааланчыг кылдыр сыгыра албас. Эки сыгырып, аялгалат чорууру — кижиниң сеткил-сагыжынын бир онзагай илерелиниң демдээ. Хөглүг-даа, уяранчыг-даа кылдыр сыгырарга, хөгжүмге ынак, ону билер кижиге ол улуг таалал. Чамдык кижилер бо киж сыгырып аялга ойнаарга, шугулдаар, аңчыгынар боор чүве. «Шын» солунга бүгү назынында ажылдап чораан сураглыг журналист Бай-Тайганың Бай-Тал чурттуг төрелим болур (ам бистиң аравыста чок) Чигжит Авыр-оолович Салчак киж сыгырып аялгалаарга, «чоп кончук сыгырып тур сен, садыг өскунган кыдат эвес сен» дээш, хөлчөк каттырар. Ол хирезинде сыгырып аялгалаарга, бүдүү дыка дыңнаар, мага ханар турган. А акым Адыг-оолдун сыгырып ырлаарынга мен дыка таарзынар мен.

Мени киж кылып азырап каан ачам Тойбу Тандаевич Салчак холу-биле чүве кылганда база-ла тааланчыг кылдыр сыгырып ыр-

лаар чораанын, ажыл база бүдүнгүр болур чораанын шагда-ла эскерип турдум. Бай-Тайганың Бай-Тал суурда чурттап чоруур акым Лолит-оол Дандаа база-ла ындыг. Хемчик бажының сериин тайгаларына сергелерин кадарып чорааш, үргүлчү сыгырып ырлаар, оон оозунга сактырга, мал-маганды таалап чорааныг, чонаада-ла маңнаган өшкү безин оожурган, чаңгыс черге ойттай бээр.

Бо чижектерден алгаш көөрге, тааланчыг кылдыр сырынналдыр сыгырып чоруур кижиниң ажыл-агыйының, амыдырал-чуртталганының бүгү байдалы уг-ши-биле чоруп, эки болуп турарының бир херечизи ол. Бо бүгү шынарлар Адыг-оол акымда сиңиккен — ырлаары-даа, сыгырары-даа

Ыры-шоор — амыдыралы

изиг чүрээнде, ханында, улуг хемче чүткээн дамырак кара суглар дег, ойнап чоруур.

Адыг-оол Сааяевич Намгай-оолдун алыс төрүттүнген чери Шуй девискээринде Манчурек тайгазының кедергей аң-меңниг ораны — Кадыр-Каыт. Өскөн чери — Тоолайлыг. Чажында Тоолайлыгының, Теректиглерниң, Дүмзе хемнериң чүрек сиилер кашпалдарына өшкү дайгырып, сарлык дозуп, чуңма ышкаш чоргаар маңнап өскөн.

Тывага болуп турган ханныг репрессия чылдарында оон адазы Саая Меңгитиевич Намгай-оолду Тоолайлыгының Устүү-Теректиг деп черден тудуп апарган соонда, ол Мөңгүн-Тайганың, Бай-Тайганың, Барыын-Хемчиктиң каш-каш школаларын эргип, түрөп чорааш, школаны доозуп алыр аргалыг болган.

— Бичии чораан шаамда-ла улуг улустардан дыңнаан кожамыктарымы дораан улус чок, ээн черге баргаш ырлап, катаптаар турган мен. Чоорту өскөн-төрөөн черимниң катаптааттынмас онзагай чаражы, чонумнуң ажыл-ишчи кызымаа, оларның бөдүүн аажы-чаңы сагыш-сеткилими оттуруп, хөлзедип, бир-ле чүвени оларга тураскаадып ырлаарынга мени ала-чайгаар-ла сагындырып кээр чораан. Бодап, сактып алган сөстөрүм баштай ыры кылдыр дыңналып, оон соонда шүлүк-даа ышкаш болуп кээр, ону улустуң аялгаларына таарыштыр ырлаар турган мен — деп, Адыг-оол Сааяевич сактып чугаалай бээр.

Оон чон баарына үнүп, сцена кырынга эң баштай ырлаан ырызы — «Хамнаарак». Мөген-Бүрөн школазының белеткел класынга өөренип тургаш, акызы Коңгар-оол Саая-биле «бадырганын» черле утпас. Ол аргажок бичии семээш-

Уран чүүлдүн тергииннери

кин бичии оолдун уран чүүлге хандыкшылын оттурган.

Оон адазы Саая Меңгитиевич Намгай-оолду Устүү-Теректигге аалындан дүне аъттарлыг улус келгеш тудуп алгаш барган соонда, ол үеден эгелээш, Адыг-оол амыдыралының дошкун үелериниң чүгүн чүктөп, Ары-Хемчик чонун кезип чорааш, бутка туруп, өскөн чер-чурттуң буяны-ла боор — меңги чечээ-биле атташ үе-черге кыс-биле таныжып, тылчып алгаш, Мөңгүн-Тайгазынга ажылдап, амыдырал келген бүгү чылдары аңаа эң-не үнелиг болгаш эргим болуп арткан.

Мугур-Аксының Культура бажыңы оон ийги бажыңы апарган. Чоокта чаа 60 харлапканда болза, оон амыдыралының

удаа четкен.

Сактырга-ла белен ышкаш, бо берге, амыр-дыш чок бачым ажыл-ишке Адыг-оол Сааяевични деткип, аңаа дөмөк болуп чораан эш-өөрү, хоочуннар, аныяктар хөй. Оларның аразында Чөөн-Сибирь зоназының көрүлдезиниң лауреады, ыраажы «Мөген-Бүрөн» колхозтуң малчыны Мыйзон Хертек кырган-ава, Каргыдан хойжу Хунан-Кара Салчак, тудугчу Каң-оол Салчак, чазаныкчы Пар-оол Саая, чурукчу Чудур Арбай-оол, республикада сурагжаан артист өг-бүлө Базыр-оол, Лариса Чүлдүм-Сүрүңнер, Михаил болгаш Калбак-оол Сотпа алышкылар, хөгжүмчү Владимир Шуугуур, кожууннуң культура килдинге үр үеде эргелекчилеп ажылдап чораан Эрес-оол Саая, ыраажы Хунан-Кара Хертек, аныяк ыраажы Ульяна Хертек дээш, оонда өскелер республика, зона көрүлдөлеринге Мөңгүн-Тайганың алдар-адын сыкпайн чорааннар. Республика чергелиг уран чүүл көрүлдөлеринге мөңгүн-тайгажылар чаңгыс эвес удаа бирги черни ээлеп келген. А хылдыг-хөгжүм талазы-биле мөңгүн-тайгажыларны ам-даа кым-даа ажып чадап турар. Оон аңгыда кожууннуң бот-тывынгыр артистери улусчу театры эки сайзыраткан. Драматург В.Көк-оолдун «Хайыраан бот» деп шиизин тергиин эки ойнааш, мөңгүн-тайгажылар бүгү республиканың сценаларына ойнаар аас-кежиктиг болганнар. Мында Адыг-оол Сааяевичиниң идепкейжи талантызы улуг рольду ойнаан.

Культура шугумунга ак сеткилдиг, үр үеде беримчелиг ажылы дээш, А.С.Намгай-оол «Хүндүткелдиң демдээ» орден-биле шаңнаткан. Ол таварылга эвес.

Адыг-оол Намгай-оол, Чечек Бөскековна үш оол, ийи кыс — беш ажы-төлдү өстүрүп, кижизиткен. Эртем-билигге чедиргеш, амыдыралдың ак оруунче үдеп, өгөп-баштаан буянын ада-ие. Улуг уруу Урана Мугур-Аксы ортумак школазын дооскаш, Улан-Удэже өөренип киргеш, ону чедишкенин дооскан. Баштай ол Мугур-Аксы Культура бажыңына методистеп, оон Сүт-Хөл кожууннуң Культура бажыңының директорунга ажылдап, кожууннуң культурулуг сайзыралына үлүг-хуузуң кириген. Амгы үеде ол Чеди-Хөл кожууннуң Культура бажыңында методистеп ажылдап турар. Чөөн чүктүң культура академиясында өөренип турар.

Хеймер уруу Олча ПУ-1-ни дооскаш, социал ажыл талазы-биле тускай мергежилди чедип алган. Мугур-Аксында «Чечек» уруглар садында ажылдап турар. Хеймер оглу Шолбан салым-чаянныг уруглар школазының баян класын дооскан соонда, чолаачының мергежилдин чедип алгаш, Мөңгүн-Тайга кожууннуң социал төпте ажылдап турар. Ортун оглу Орлан Архангельск хоорайга шериг эрттиргеш келген, ам Мугур-Аксында ажылдап турар. Ажы-төлү шупту адазын дөзөөн уран чүүлге ынак кижилер болганы өөрүнчүг.

Бүдүн өг-бүлезе ырлаар Адыг-оол Сааяевичиниң ажы-төлүңгө, өг-бүлезинге аас-кежикти, амыдыралга узун орукту күзеп каалы.

Виктор КАРА-САЛ,
журналист.

ЧУРУКТА: Сценада Адыг-оол Намгай-оол биле Ульяна Хертек.

СЕРГЕЙ ПЮРБЮНУҢ ШҮЛҮКТЕРИНДЕ БУРУҢГУ ТҮРК БИЖИМЕЛДЕРНИҢ АЯН-ХӨӨННЕРИ

(Төнчүзү. Эгези №131
«Шында»).

Буруңгу түрк бижимелдер биле Сергей Пюрбюнуң шүлүктөрүниң одуругларында сөстөр болгаш сөстөр каттыжышкынарны деңнеп көргүскени

(1) Оол ...
(... Өскүс оглуң — ... мен.)
адым ...
(... адын Кара-Суг дээр)
Беш харлыымда
(... Алды харга четкелээмде күзүн)

ада чок калып,
... Өскүс оглуң...
он тос харлыымда ие чок болдум.

(Авай деп сөс мени кагды...)

(3) ... Кадыглынып,
(... Элег-түрег өөвүстен үнмес,

Эрте чаштан ойнавастап, ...

Ырлап эвес, ыглап өстүм.)

үжөн харлыымда өге дужалдыг болдум... (Өскүс оглуң — Улуг чоннуң

санында мен.)

Дөртөн чылда

(... бөгүн

(4) Төре туттум,

Дөрде саадап ырлап чор мен... чонум баштадым.

Аян тудар ыраажы деп аттыг болдум...)

Даштыкы дайзыннар-биле чаалаштым,

(шериг) эдертип чордум.

(5) Чеден бир харлыымда

...Күжүр авам, өлбейн, дириг чорда

көк дээрде хүн, ай

Күзел чедир ынакшывайн

көрбестедим.

Арай эрте чарлып, орнукуштутум.

Силеримге

6) Күрси йамда эл-чуртум силерден

(Тыва черде... черим,

Авамга мээң чедир илеретпээн

Артып калган ынакшылым

Дөгерезин чүрээм

ханызындан,

Төрээн черим, сеңээ берейн... суум

силерден (адырылдым),

Аржаан ышкаш арыг соок суун долдур

пактап...)

ордуда

(... Кезек өгдө үрде көрбээн... кадыным дулгук калды.

... Силеримге

(7) Хин-төрелим силеримге,

оглум, кызым, (Дөргүл-төрел,

таныш-көрүш...)

...Келиримни манаан боорлар...)

ак, кара чүзүннүүм силер,

(Кодан-кодан хойлар долган... чүс

бежен экерлерим силеримге

...Кадарчының чаагай чолун...)

(8) Муң быдаргай чылгым силеримге

...Чылгычы (эр) сыгыртып чор...)

(9) Улузум силер эринч,

(Энир чылын

Чүс-Күмүл чонум

...өскөн черим, Эргим чонум силер эринч.

Эргип чордум...)

Азарганчыг Күмүлдерни көвей кылдым

...)

(10) Чавыс Күмүлдерни бедик кылдым.

... Силерге

... Чырык чайны алгап тур мен...)

пөкпедим.

... Чайлаам мактап, ырлап тур мен.

«Көжээлиг-Хову Е-45» деп тураскаадыг бижиктин сөзүглелин

бүрүнү-биле алгаш, ооң одуруглар бүрүзүндө кирип турар сөстөрүнге С.Пюрбюнуң үстүндө демдегледип турарывыс шүлүктөрүндө демей уткалыг, аян-хөөн талазы-биле чоокшулажып турар сөстөрү, сөстөр каттыжышкынарны болгаш харын-даа бүдүн шүлүк строфаларын-даа кирип деңнеп көргүзүрүн оралдаштывыс.

Деңнеп турар сөзүглелдеривистиң хөөнөш чүүлдери:

Бижиттинген үе-байдалының талазы-биле бо сөзүглелдерни «авторлар», тураскаалдарны тургускан кижилер чидириглиг үеде боттандырган. Бирээде, бичи оол чорааш өскүс калган («Беш харлыымда ада чок... он тос харлыымда ие чок болдум» азы «Алды харга четкелээмде күзүн авай деп сөс мени кагды»), чидирг, оскундуруг, хараадал аян-хөөннеринге бүргеткен, ооң соонда элег-түрегни көрүп чорааш, «кадыглынып», дадыгып келген, тура-соруккур кижидугайында («үжөн харлыымда өге дужалдыг болдум» азы «ыраажы деп аттыг болдум») чоргаарланыг аян-хөөнү сиңниккен медээлер чогаалдарның эге темазын берип турар. Ийде, төрээн чер-чурт, төре херээ болгаш улус-чон («дөртөн чылда төре туттум, чонум баштадым» азы «Улус чоннуң санында мен... бөгүн... дөрде саадап, ... ыраажы деп аттыг болдум») дугайында медээлер бо чогаалдарның өзек бодалы болуп илерээ. Үште, кайы-даа сөзүглелдерде кижиниң амы-хууда амыдыралы, чоок кижилери болгаш эди-малы-биле холбашкан эргелениг, чоргаарланыг болгаш хараадал аян-хөөннери кирип

турар бодалдар хөөнөш болуп турар.

Деңнеп турар сөзүглелдеривистиң ылгалып турар чүүлдери:

Көжээ-дашта сөзүглелдин эгезинден төнчүзүңге чедир (караңгы өңнер) чидиригниң, хараадалдың, кажыдалдың аян-хөөннери («көк дээрде ай, хүн көрбестедим», «силеримге... пөкпедим») өзек болуп, улам дыңзып, турар болза, а С.Пюрбюнуң шүлүктөрүнде — (чырык өңнүг) эргеленигин, чоргаарланыгның болгаш мөгейгичи аян-хөөннери («ынакшылым дөгерезин... төрээн черим сеңээ берейн», «Эргим чонум...», «... Чырык чайны алгап тур мен... Чайлаам мактап, ырлап тур мен.») улам-на күштелип кээр.

Чижегледип киригенивис «Көжээлиг-Хову Е-45» деп бижикте болгаш үстүндө демдеглээнивис С.Пюрбюнуң «Тывага», «Эжим», «Чайлаг», «Кара-Суг» деп шүлүктөрүнде «төрээн чер-чурт», «төре херээ», «өгбелер», «дөргүл-төрел», «эш-өөр», «келир үениң салгалдарының» дугайында билишкенин төөгүнүң үзүлбес кези, балалбас арыннары, херечилери, барымдаалары болуп мөңгези-биле артып калып.

Тыва чогаал шинчилээр эртемде аян-хөөннер (мотивтер) дугайында бижиттинген, парлаттыг тускай ажылдар чок болган ужун, бистиң бо чүүлүвүстү баштайгы оралдажышкынарның бирээзи деп болуп. Ынчангаш моон соңгаар улуг-даа, анык-даа салгалдың чогаалчыларының бижээн чогаалдарына аян-хөөннер дугайында ажылдар көстүп кээр боор дээрзинге идегээр бис.

Василий САЛЧАК.

Шураскаал ном

Чоокта чаа хоочун башкы, чогаалчы Алдын-оол Содунамович Ондар меңээ бодунуң чаа үндүргени «Албан даалгазы» деп номун белекке берди. Чаа номну авторнуң бодундан, барып-барып өөредип чораан башкызындан алырга, дыка-ла өөрүнчүг болду.

Ынчангаш ук чаа номну дыка кичээңгейлиг номчудум. Алдын-оол Содунамович бодунуң ук чогаалында Чечен Республикага интернационалчы дайынчы хүлээлгезин күүседип чораан онза даалгалар күүседип отрядтың чорудуп турган дайынчы операцияларының дугайын тоожуруг маадырның чугаазына үндөзүлөп бижээн. Ук тоожу жанрлыг чогаалда даап бодаан чүүлдер барык чок, маадырлар-даа херек кырында иштики херектер органнарында ам-даа ажылдап чоруур, шынап-ла, Чечен Республикага дайынчы хүлээлгелерин күүседип чораан кижилер, чогаалда чуруп көргүстүнген болушкуннар-даа херек кырында ук маадырларның Чечен Республикага кылып чораан албан-херээңге, дайынчы хөдөлишкенин үндөзүлөтүнгөн. Ынчангаш ук чогаал аажок солун, ында ады кирип турар маадырларның боттарына, төрөл-дөргүлүңге, ажы-төлүңге мырыңай дыка үнелиг, салгалдан салгалче тураскаал бооп артып каар ном-дур деп көрдүм.

Чечен дайынына хамаарыштыр Россия Федерациязының хөй-ниитизиниң үнелели аңгы-аңгы болгай. Ол дугайын бис хүн бүрү солун-сеткүүлдерден номчуп турар бис. Аңаа төңчү үнелелди келир үениң салгалдары бээр. Алдын-оол Содунамовичиниң боттук барымдааларга үндөзү-

херек апаарга, ок-чепсээн холга апканнары ол. Бо Тывадан барган онза даалгалар күүседип отрядтың талазына таарымча чок, харын-даа кончуг айыылдыг байдалга олар бичи-даа девидевзэннер. Ук отрядтың командири Валерий Ооржакович Тарыма террористерниң баштыңнары-биле дипломаттыг чугаалажышкынар болгаш, отрядын ол дээрбечилерниң бүзүлелинден адырып аар. Аңаа назы дөгү берген аксакалдар аажок дузалаар. Аксакалдарның үнелели мындыг болган: «Азия чону эки улус, экиригек, дузааргак». Бо чорук чүнү чугаалап турары ол? Россияның хөй националдыг чонунуң берге-даа үеде бот-боттарын билчиптер аргазы, найыралының бар болганы ол. Ийи чаңгыс террористер эвес болза, бо дайын болбас-даа турган-дыр.

Оон-на онза даалгалар күүседип тыва отрядтың Грозный хоорайга дыка хөй дайынчы операцияларга киришкенин, аңаа чурум тударына оларның эвээш эвес үлүү барын ук номдан билип алыр бис. Бир катап дайынчы месилдежишкенин үзүндө бир террорист онза даалга күүседип тыва отрядтың дайынчыларының аразынче граната октаптар. Өөрүнүң тынын алыр дээш, Кара-Сал Меңги казылгалак чыткан гранатаны чага-боду-биле дуй чыдыпкан. Ооң адаанга казылган граната дайынчыларга улуг-ла хора чедирип шыдавайн баар. Өөрүнүң тынын алган Кара-Сал Меңги эмнелгеге чок апаар. Оларже

граната октапкан кара сагыштыг Холмираев деп дээрбечини чечен чоннуң аразында ак сеткилдиг кижилерниң дузазы-биле тып, тудуп алырлар.

Дайын чоруп турар болгаш тайбың чечен чоңга ажыл тып аары дыка берге, ынчангаш оларга аш-чем тып алыры дыка берге апаар. Ындыг үеде чеченнерниң чамдыктары онза даалгалар күүседип тыва отрядтың дайынчыларындан аш-чем дилеп чедип кээр. Тыва кижиде кээргээчел болгаш артыкшылдыг чемин ыяап бээр турганнар.

Грозный хоорайга хүндүс чаштып, дүне чепсектиг месилдежишкенин кылып турган террорист бөлүктөрү илередиринге, оларның чепсээн хураап, хора чок болдуларына онза даалгалар күүседип тыва отрядтың ролунуң улун көргүскөн хөй болушкуннары ук «Албан даалгазы» деп номдан номчуп болур. Номнуң төнчүзүндө ук отрядтың командириң, дайынчыларының чуруктарың парлаан. Оон ыңай ук отрядтың дайынчыларының ниити даңзызын парлааны ук номну шуут тураскаал чогаал болдуруп турар. Сөөлүндө барып чечен дайынының үнелели кандыг-даа апаар чүве болза, ынаар албан эрттирип чораан Тыва Республиканың иштики херектер албанының ажылдакчылары хөй хан төгүүшкүнүг тулушкуннар-даа киришпээн, колдуунда чурум тудуп, миналар аштап, чепсектиг месилдежишкенин баш удур болдурбас, айыылдыг боо-чепсек хавырап, дээрбечилерни хора чок болдуруп буянын херекке киржип турганын ук номдан база билип алыр бис.

Борис ОНДАР.

Эр хейлер

ХООЧУННАР

ЭРЕСТИГ-ДИР

Байырлал хүннериниң бүдүүзүндө Кызылдың хоочуннар болгаш инвалидтер бажың-интернадынга концерттиг аалчылар аалдап келген. Элдеп чүве, кайгамчык солун концерттиң киржикчилери ак, көк баштарлыг, даянгыштыг назы-хары улгады берген кырганнар болган. Орус, тыва, эрги, чаа ырларны бадырып турда, эткин үезинде сыын дег, тергин-даа талантылыг артистер болган. Эң ылаңгыя орус националдыг кырган-авалар «Күскү сесерликке» деп ырны тергин күүсеткенин көрүкчүлөр магадаан. Интернаттың кырганнары эрги ырларны магадап дыңнап, чалыы шаан сактып олурганнар. Олар ол хүн дыка-ла хөглүг хүнзээннер. Назыны улуг, пенсионер кижилерниң солун концерти ол хире дээштиг болган.

Концерт соонда оларны баян-биле үдеп турган Николай Тюлюшович Седипке ужуражы бердим. Ооң-биле шаанда кады өөренип, студентилеп-даа чораан бис. Ынчангаш оон сонуургадым: «Концерт-даа тергин-дир. Киржикчилери шупту улуг назылыглар. Кайыын аалдап келдиңер, Николай Тюлюшович?». «Кызылдан келдивис. Шупту пенсионерлер бис. Канчап чалгаарап олурап. «Кому за 60» деп клуб ажыдып алган бис. Аңаа солун хемчеглерни эрттирип тур бис. Бо киржикчилер тергин идепкейлиг. Оларның ачызында чоок суурларже концерттиг үнүүшкүннерни кылып тур бис. Клувуз тургустунга-ла, ийи чыл үеде берген. Ол үе иштинде чоок-кавы черлерни эргип каапкан бис. Удуртукчуvus Алевтина Сергеевна Щербакова. Бистиң аравыста эң улуг назылыглар 76 харлыг, аныктарывыс 65-66 харлыглар. Май байырлалында база бо кырганнар бажыңыга концерттиг аалдап чораан бис. Өске-даа черлерге концерттер көргүзер планывыс хөй. Чаа репертуарлар тургузуп, ам-даа чогадыкчы езу-биле ажылдаар бис. Бистиң бо ажылывыс аныктарга бичи-даа болза, үлегер болуп ужурулг».

Дыка-ла тура-соруктуг кижилер-дир деп магададым. Оларда автобус чок. Кудумчу маршруттарының «ГАЗельдеринге» олурупкаш, эки-тура-биле концерт үндүрүп келгенер болду. Улуг назылыг-даа болза чонну ойнадып, хөглөдип чорууру эки-дир. Аныксыг, эрестин-даа аттыг болдулар. Кырывас дизинзе, бир-ле ажыктыг чүвени кылып, кезээде шимчээшкениге, арыг агаарга эш-өөрүңер-биле ойнап-хөглөп чоруура. Бо шагда кижиде кырыыр хире эвес, ажыл-херектиң кандызы-даа бар апарган. Чүгле чогаадыкчы уран бодал херек.

Тегит ЭРЕНЗЕН.

Кызыл кожунуң.

Бай-Тайга кожуунуң хамааты актылар бүрүткелиниң начальниги Н.С.Д.Дары-Хөө.

Россия Федерациязынга чаа өг-бүлө немешкенин херечизи — ийи аныак чараш оолдуң, кыстың ынакшылын быжыгалаан өг-бүлө бадылгазын, өг-бүлөгө канчаар-даа аргажок улуг өөрүшкү — чаш уруг төрүттүнгөндө дээш, оон-даа ыңай кижилерниң чуртталгазында өөрүнчүг-даа, муңгарачыг-даа байдалдарда болган чүүлдерни хамааты байдалдың актылар бүрүткели бүрүткөп турар болгай. Бай-Тайга кожуунуң ха-

мааты байдалдың актылар бүрүткел чери тургустунганындан бээр бо чылын 60 чыл болган. Хамааты байдалдың актылар бүрүткелиниң начальниги Надежда Седен-Доржуевна Дары-Хөө 1993 чылда Сүт-Хөл кожуунга ортумак школа дооскан. Хөй ажы-төлдүг үлгөрлүг өг-бүлениң сес дугаар уруу. Ажылчы базымын Бай-Тайга кожуунуң Шуй суурга эге класс башкызы болуп эгелзэн. Бо ажылда 2003 чылдан бээр ажылдап турар. Ол ажылынга кызымак, чоннуң хүндүткелин чаалап алган аныак специалист. Эрткен чылдың көргүзүлгерибиле бо 2005 чылдың сан-чурга-гайындан алгаш көөргө, эрткен чылын кожуунга 236 бичи чаштар төрүттүнгөн болза, бо 2005 чылда 192 чаштар төрүттүнгөн. Эрткен чылын 36 аныактар өг-бүлө тудуп,

Бай-Тайга кожуунуң ХБАБ-та

ЧОН-БИЛЕ БЫЖЫГ ХАРЫЛЗААЛЫГ

бадылашканнар, бо чылын өгленишкен аныактарның саны 54 болганы өөрүнчүг. Чара бадылашкан улус эрткен чылын 5 болган, 2005 чылда 3. Чок болган улустуң саны 105, а бо чылын 156 болган дээрзин Надежда Седен-Доржуевна улуг дүвүрел-биле чугаалап орду.

Юбилейлиг чылда кожуунуң хамааты байдалдың актылар бүрүткелиниң начальниги Надежда Седен-Доржуевна аныактарны байырлыг байдалга өглеништирип турар. Аныактарга өг-бүлө туткан хүнү уттундурбас болзун дээш ол бүгү-ле таарымчалыг байдалдарны тургузуп, кызып ажылдап турар болду. Юбилейи таварыштыр кожуунуң хамааты актылар бүрүткелиниң кабинетин амгы үеге дүүштүр дернир болза экидир деп көрдүсү.

Алдынай СААЯ. Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

КАИ дыннадып тур

КАЗАКТАР КОРУМ-ЧУРУМ КАМГАЛАЛЫНДА

Би-Хем кожуунуң иштики херектер килдизиниң ОШАЧКИ салбырының орук шимчээшкениниң айыыл чок чорун болдурбазының ажылынга Туран хоорайның казактары улуг дузаны чедирип турар. Туран хоорайның кудумчуларынга КАИ-ниң ажилдакчылары-биле казактарның кады дежурныйлап турарын бир айда ийи-үш-даа катап көрүп болур.

1995 чылда Туран хоорайда Енисей казактарының салгакчылары чогуур күрүне даңзылаашкынын кылдыртып алгаш, казак ниитилелди тургускан, аңаа Туран станицазы деп атты берген. Ынчан ооң кол составынга 50 хире кижиге турган, атаманынга станицаның есаулу (майор) Юрий Грачев соңгуткан. Казактар ниитилелиниң ажил-чорудулгазынче Туран хоорай чагыргазы, Би-Хем кожуунуң иштики херектер килдизи кичээнгейни салып эгелзэн.

2004 чылда машинаның техниктиг көрүлдөзү болуп турар үедө Би-Хем кожуунуң иштики херектер килдизиниң ОШАЧКИ салбырының начальниги Федор Анганзоров Туран станицазының казак сотниги Александр Попцевке КАИ биле казактарның кады ажилдарын организаастаар саналды кирген. Ону чүүлдүгүзүнүп хүлээп алгаш, удаваанда он бир кижиге составтыг казактарның эки тура орук-таңныыл албанын тургускан. Ону Александр Попцев удуртуп турар. Орук-таңныыл албанынга ажилдаарларның шуптузунга

шыңзылгаларны берген, олар хөй-ниитиниң автоинспекторлары болган. Олар автомашиналарны хынаар, орук чуруму үрээнерни тудар, сайгарып көөр эргелиг.

Оон аңгыда ай бүрүзүнүң 4 дугаар хүнүндө казактар хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалап, эки тура улусчу дружинниктер болуп ажылдап турарлар. Ооң составында тос кижиге кирген, олар дежурныйлаар хүнүндө автомашиналыг келирлер, чаңгыс-даа катап ол хүнүң казактар үспзэн.

Республиканың хоорайларында, кожууннарында Туранның казактары ышкаш корум-чурум тудар дээш сагыш човап чоруур ак сеткилдиг кижилер эвээш эвес, оларны бо чугула ажилга хаара тудары күзенчиг. Шагдаа чери чоннуң киржилгези, деткимчези чокка бодунуң мурнунда салдынган сорулганы чааскаан шийт-пирлээри берге болгай.

Сайгын БЮРБЮ, Би-Хем кожуунуң иштики херектер килдизиниң ОШАЧКИ салбырының суртаал талазы-биле инспектору.

Хамаатыларның кичээнгейинге

ДАҢГЫРАКТЫГ ТӨЛЭЭ БОЛУКСААН КИЖИ ЧҮНҮ КЫЛЫРЫЛ?

Даңгырактыг төлээлерниң киржилгези-биле кеземче херектерин судка көөрү дээрге хамааты кижиниң шийдилге чорудулгазынга дорт киржилгезиниң болгаш хоойлу-дүрүм мурнунга бүрүн дең эргелиниң херечизи. Даңгырактыг төлээ болуру дээрге кижиниң РФ-тиң Конституциязының үжен ийи дугаар чүүлүнүң бешки кезээ-биле көрдүнгөн эргези болгаш хамааты хүлээлгези.

Тываның дээди күүседикчи органы тус-тус муниципалдыг күүседикчи-шиитпирлекчи органнарынга даңгырактыг төлээлерге кандидаттарның санын, даңзыын тургузарының чурумун болгаш хуусаазын айтыр. Даңгырактыг төлээлерниң даңзыын дөрт чылда бир катап чаартыр. Даңзыже кирип турар хамаатыларны РФ-тиң «Соңгулда» деп автоматчыткан информастыг системазында таварылга бооп шилип каан улустуң санындан алыр. Даңзыда кирген хамаатыларның болгаш кандидаттарның аттарын чонга дыңнадып таныштырар ужурлуг. Даңгырактыг төлээлерниң санынга 25 хар четпезн, 65 хар ашкан, доозулбаан азы узукаттынмаан шийткелдиг, судтуң шийтпире езугаар харысалга онаап болбас азы кезикчамдык харысалга онаап болбас деп санаттырар турар, наркология азы психоневрология диспансеринде учетта турар хамаатылар, шажын-чүдүлгө төлээлери кирбес. Оон аңгыда кем-херек үлгүгеткенінде буруудадып азы каразыттырып турар, суд чорудулгазының дылын билбес, судтуң көрүп, шийдип турар кеземче херектеринге эки шынарлыг киржиринге шаптык кадар мага-ботка азы сагыш-сеткилге, угаан-медерелге хамаарышкан четпестерлиг хамаатыларны даңгырактыг төлээлер санынга кириштирбес.

Даңгырактыг төлээлерниң судка киржириниң кол сорулгасы — чоннуң санал-онының илерээшкени-дир. Даңгырактыг төлээлер көрүп турар херекке хамаарылга чок болур ужурлуг база чөптүг шийтпир хүлээп алыры-биле даңгырактыг төлээлерниң

шийдилге ажылынга кандыг-даа чүүлдер шаптыктавас ужурлуг. Даңгырактыг төлээлерге хамаарышкан хоойлуда эрге-чагырганың-даа, кем-херек үлгүгеткенлерниң-даа албадаашкынын болдурбазы-биле даңгырактыг төлээлерниң санынче күрүне ажилдакчыларын, бот-эргелел органнарынче соңгуткан ажилдакчыларны, шериг албанын хамаатыларны, шийткелчилерни, ялалакчыларны, камгалакчыларны, истекчилерни, байысаакчыларны, нотариустарны, иштики херектер органнарының болгаш наркотиктиг, психотроптук бүдүмелдер саарылгазын контрольдаар органнарың, каайлы чериниң, кеземче күүседир системаның тускай аттыг ажилдакчыларын кириштирбейн турар.

Шийттирген он ийи төлээ кеземче херезн база шийттирип турар кижиниң салым-чолун чүглө бодунуң чуртталгаже көрүжүңгө, арын-нүүрүңгө, амыдыралының дуржулгазынга даянып шийтпирлээр болганда, шийлиге эрттирилгези кончуг харысалгалыг бооп турар.

Даңгырактыг төлээниң хүлээлгезин күүседип турар үедө хамааты кижиге федералдыг бюджеттен үндүрүп турар акшалыг шаңналын төлөп бээр. Ол шаңналдың хемчээлин шийткелчиниң шалынының чартыын даңгырактыг төлээлерниң шийткел ажылынга киришкен хүннеринге дең-дески үлештирип санаар. Шаңналдың хемчээли даңгырактыг төлээниң кол ажылдап турар черинде айыткан үедө ап турар шалынының ортумак санындан эвээш эвес болур ужурлуг. Оон аңгыда сургакчылаашкын

акшазын, орук чарыгдалын база төлөп бээр. Даңгырактыг төлээниң хүлээлгезин күүседип турар үезин хамаатының күш-ажыл стажыңче кириер.

Даңгырактыг төлээниң сөзүндө, үзөл-бодалындан, шийтпир хүлээп алырындан шийттирип турар кижиниң, ниитилелдин келир үези кончуг хамааржыр. Ынчангаш даңгырактыг төлээниң хүлээлгезин күүседип турар хамааты шийдилге үезинде бодун чурумуг алдынып, озалдавайн, ажил хүннерин үспес ужурлуг.

Даңгырактыг төлээлерниң киржилгези-биле эртип турар кеземче херектерге хамаарышкан шийдилгени РФ-тиң девискээринге кезектеп кирип турар. Амгы үедө РФ-тиң 88 регионунда шийдилге хуралдары даңгырактыг төлээлерниң киржилгези-биле эртип турар. Чечен Республикага 2007 чылдың январь 1-де даңгырактыг төлээлерниң киржилгези-биле шийдилгени эрттирип эгелзэрге, айыткан чорудулга РФ-тиң девискээринге долузу-биле ажилдап эгелзэн деп санаттынар. Ол үеге чедир РФ-тиң Конституциязының чээрби дугаар чүүлүнүң ийи дугаар кезээ езугаар өлүрүп шаажылаар кеземче РФ-тиң девискээринге ажыглаттынмас, чүгө дээрге даңгырактыг төлээлерниң киржилгези-биле эртип турар шийдилге шийттирип турар хамаатының хоойлу мурнунга дең эргезин хандырып турар.

Истелге төнгөн соонда, буруудаттырып турар хамаатыга суд эрттирилгезиниң хевирин шилип алыр эргезин тайылбырлап бээр. Даңгырактыг төлээлерниң киржилгези-биле кеземче херезн сайгарып көөр дугайында айтырыгы буруудадып турар хамааты камгалакчылары-биле сүмележип тургаш, боду шийтпирлээр.

Хээлиг ТУЛУШ, Кеземче херектериниң коллегиязының даргазы.

Шүлүк мөөрейи

2005 чылдың ноябрь 25-те 10 шакта Улуг-Хем кожуунуң Арыскан сумузунга «Сүзүглем шүлүктөрдө» деп шүлүкчүлөр аразынга республика чергелиг мөөрей болур. Киржир күзелдиглер чырыкче парламтынмаан шүлүктөрин беш экземплярга парлап алгаш келирин дыңнадып тур. Номчуур цези 5 минута.

Оргкомитет.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

2005 чылдың сентябрь 9-та бистиң ачавыс Кара-оол Донгак-ович НАТПИЙ-ООЛ хенертен чок апарган. Ачавысты сөөлгү орукче үдээринге биске дузалашкан чонувуска, хөй-ниити организацияларынга четтиргенивисти ооң ынак солуну, «Шынны», таварыштыр илередип тур бис.

Тыва Республиканың Чазааның мурнундан келген Ш.В. Кара-оол, Улуг Хуралдың депутаттары К.А. Бичелдей, В.Т. Хеймер-оол, К.Т. Даваа, М.К. Анай-оол, Чогаалчылар эвилелинде А.А. Даржай, ТР-ниң Культура яамызы, Улуг-Хем кожуун чагыргазы, Шагаан-Арыг хоорай чагыргазы, кожуунуң болгаш хоорайның депутаттары, пенсия фондузу, казначейство чери, эмнелге коллективи, ооң улуг эмчизи М.К. Монгуш, Национал банкының Шагаан-Арыг касса-санажылга төвү, үндүрүг инспекциязы, эш-өөрүвүс, төрелдеривис, кудаларывыс, ачавыстың чаңгысклассчылары, кады ажылдап чоран коллективи, төрзэн ынак Чодураазының чону

биске улуг деткимчени көргүскен. Бистиң ачавыс кончуг көвей эш-өөрлүг, төрөлзирек, чонунга хөлчөк ынак кижиге чораан.

Чүү-даа турар, өйү четпейн, Чүреккейим сокпайн барза, Соомда калыр мезн үш кызым Чонум-биле чоктап артар — деп, бижип чорааны ышкаш болду. Ачавыстың тураскаалын мөңгөжидип, ооң чедир кылдырмаан ажилдарын уламчылаарыга база чонувус бисти кагбас боор деп идегеп артывыс.

Каш чыл мурнай бижээниң дег Каржы үүлө бүдө берди. Уругларың караа чаштыг, Уйнуктарың чоктап арты. Авазы чок, кончуун аар деп, Ажы-төлүн кээргеп чорааш, Ожуунуң үш даштарын чоп Ооргазы чок каггаш бардың ...

Иези чок, адазы чок Ийлээр чыгаа чорувуста, Чонуун коорган — бисти шупту Човатпайн, кады чору.

Уруглары. Шагаан-Арыг хоорай.

ШЫН
e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпир килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Недельда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. **Тираж 7661. Чагыг 132.**

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле хамызының Ортаагы Сибирде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткэн. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агенттигениң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парламтынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннар болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылгалары дээш авторлар боттары харыылаар.